

Інститут археології Національної академії наук України
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
ім. Григорія Сковороди
Товариство Коло-Ра

М.Ю. ВІДЕЙКО Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ В.О.ПЕТРАШЕНКО

ДАВНІ ПОСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

КИЇВ 2005

УДК 902(477)
ББК 63.4(4 Укр.)
В42

Архітектура населення України має довгу історію. Вивчаючи її можна знайти витoki багатьох традицій, які склалися впродовж тисячоліть. Нині популярним стало відтворення давніх споруд. Однак архітектура найдавніших періодів може бути реконструйована переважно за даними археологічних досліджень. Саме вони є основою для вивчення історії будівельної справи та архітектури. Тому важливою є публікація цих першоджерел а також наукових реконструкцій, зроблених на їх підставі.

Автори праці – співробітники Інституту археології НАН України, доктор історичних наук Р. В. Терпиловський та кандидати історичних наук В. О. Петрашенко і М. Ю. Відейко. Робота охоплює період майже в сім тисяч років – з шостого тисячоліття до н. е., починаючи з Трипільської культури, по XIII століття – часи Київської Русі. Зібрано інформацію про ландшафтно-топографічні умови розташування поселень, їх планування, укріплення. Наведено приклади основних типів житлових, побутово-господарських та ремісничих споруд, описано садиби, культові та громадські місця. Дано як археологічні данні, так і реконструкції окремих споруд, виконані на їх основі.

Автори мали на меті показати основні етапи розвитку давньої архітектури на території України, переважно - в Подніпров'ї.

М.Ю. Відейко Терпиловський Р.В. Петрашенко В.О.
ДАВНІ ПОСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Наукове видання

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту археології Національної академії наук України та Вченою Радою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди.

Рецензенти:
д.і. н. Сухобоків О.В.

ISBN

© М.Ю. Відейко Терпиловський Р.В. Петрашенко В.О.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП	7
Відейко М. Ю.	
Розділ 1. АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ VI–III тис. до н. е	10
1.1. Джерела та принципи реконструкції поселень і жител Трипільської культури	11
1.2. Архітектура раннього періоду (5400 - 4600 рр. до н. е)	26
1.3. Поселення середнього періоду (4600 - 3500 рр. до н. е)	40
1.4. Поселення пізнього періоду (3400 - 2750 рр. до н. е)	72
Висновки	77
Список літератури до розділу 1	79
Терпиловський Р.В.	
Розділ 2. АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я II ст. до н. е. – V ст. н. е	82
2.1. Зарубинецькі та пізньозарубинецькі поселення (II ст. до н. е. – II ст. н. е.)	83
2.2. Поселення кийівської культури (III – V ст. н. е.)	93
2.3. Поселення черняхівської культури (III – V ст. н. е.)	102
Список літератури до розділу 2	114
Петрашенко В.О.	
Розділ 3. АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ У СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ТА ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС. VIII–XIII ст.	115
3.1. Архітектура поселень VIII–X ст.	116
3.2. Давньоруські поселення XI–XII ст.	140
Висновки	161
Список літератури до розділу 3	162
ДОДАТКИ	163
Додаток 1.	
Гончаренко М.Е. Генеза етнічної архітектури на території України	164
Додаток 2.	
Трачук О. В. Моделювання прадавньої історії рідного краю.	171
Додаток 3.	
Петросюк О.В. Реконструкції споруд часів трипільської культури	181

ПЕРЕДМОВА

В наш час люди потребують нового підходу до культури. ЮНЕСКО створює Всесвітню комісію культури і розвитку, яка має підготувати доповідь саме про залежність розвитку суспільства від рівня культури.

Зародження і розвиток будівельної діяльності тісно пов'язані з історією людського суспільства, з початком свідомого виробництва знарядь праці. Прадавня людина на території України появляється в раннім палеоліті близько 1 млн. років тому (поселення поблизу селища Королеве Виноградівського району в Закарпатті. До того часу відносяться первісні знаряддя праці – крем'яні рубила, загострені палиці для копання землі. В епоху середнього палеоліту (150-35 тис. років тому) виникають уже постійні, круглі в плані, житла із кісток мамонта з використанням дерев'яного каркасу. В цей час **починались вироблялись** більш менш стабільні технічні прийоми будівництва і конструкцій, які отримали значний розвиток в пізньому палеоліті (35-11 тис. років тому). Для влаштування жител використовувались кам'яні та кістяні знаряддя – мотики, лопатки для земляних робіт і ручні рубила, плоскі відщепи, тесла, ножі для обробітку дерева. ...В плані житла мали частіше форму неправильного овалу з одним чи декількома багаттями в центрі. Шести каркасу переплітались гіллям, після чого покривались шкурами, глиною. Наступний важливий етап вдосконалення знарядь праці і будівництва відноситься до епохи мезоліту (XI – VI тис. до н.е.). В цей час відбувається перехід до використання складних знарядь із дерева чи кістки з кременевими вкладками. Розвиваються стовпові конструкції з глинобитними стінами¹.

Крізь віки бурхлива містобудівна активність світських і духовних володарів піднімалась до засновників міст. Це були герої, такі як Гільгамеш, Кадма, Ромула, чи Кий, або в міфології **пов'язувалась** з богами – Єнліль, Дагон, Гор ... Хто заклав перше місто? Який генезис міста як типу поселення? **Але** нам уже відомо про те, що вислів Семюеля Крамера: "Історія починається з Шумері" застарів.

Звичайно міста складались поступово. Також Київ, розрісся подібно цибулині із дитинця, із міста-садиби Володимира. Але це все не перші міста. Відомі перші укріплення-фортеці, навіть великі за розмірами, таке як Герговія в іще не завойованої римлянами Галії, так ніколи не ставшої містом. Історія знає і міста без фортець - в Спарті, на Криті, в Єгипті. Самі древні із відомих на Землі міст виявлені уже в повністю утвореній, так би мовити, готовій формі. До III тис. до н.е. місто і кріпость вже розрізняли між собою. Але міста Єгипту, хоча і древніші його об'єднання Верхнього та Нижнього царств на тисячу років, всього лиш далекі праправнуки міст Анатолії (сучасна Туреччина), сирійського узбережжя і жолоба, який починається між хребтами гір Ливану та спускається до затоки Акаба. І серед них, принаймні до сьогодення, старійшинство належить Іерихону.

В процесі розкопок Іерихону ніяких проміжних форм не виявлено: є відразу місто VIII-го тисячоліття до н.е. У нього дерев'яні стіни в сажень товщиною, і чи то бастілія, чи то внутрішня цитадель з баштою, що піднімається на десяток метрів, оскільки цілих вісім метрів збереглись. У цьому місті були овальні в плані будинки збудовані на кам'яному фундаменті із висушених на сонці цеглин. Іерихон споруджений в пору, коли іще не було ні одного із народів, сьогодні проживаючих на Землі.

Ми не знаємо, на якій мові розмовляли іерихонці, як вони називали зображення, які ліпили з глини з очеретяним каркасом (не знаючи при цьому керамічної посуду і виконуючи посуд із пісковіку). Майдану в Іерихоні не було, але він – взагалі більш пізніе утворення, навіть тисячі літ пізніше в Урі чи Лагаші роль майданів продовжували

¹ Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР, " Т.1, Київ, 1989, ст.14-16.

виконувати внутрішні двори культових споруд. Хто викаже сумнів, що ці культурно-економічні утворення широких сільськогосподарських територій були містами? Міські жителі Ієрихону були в своїй більшості хліборобами до керамічної стадії неолітичної революції. Ієрихон був не великий – біля чотирьох гектарів. Гомерівська Троя значно менша, та і Мікени до повернення Агамемнона були більші всього на пів гектара. По всім параметрам місто, на стільки склалось, як закладене, при тому по чіткому задуму в надзвичайно далекі часи.

А раніше? Ні раніше нічого подібного, поки що нам не відомо. Убайд в Ірані, перше місто на острові Бахрейн, Бейда поблизу Петри, Чатал-Гуюк і Мерсін в нинішній Турції – все це пізніше. І до того ж, в чомусь будучи більш розвинуті, ці поселення багато в чому поступаються Ієрихону.

Наукове дослідження еволюції сімейного житла та промислів ведеться не через політичні та героїчно-воєнні події, як у більшості істориків, а через висвітлення побуту, сімейних промислів, способу зведення житла з місцевих матеріалів. Генеральною лінією, або червоною ниткою, дослідження є історія хліба – від витоків землеробства до сучасності. На цей стрижень нанизуються еволюція сім'ї, житла і сімейних промислів, а за тим – і форма суспільства, форма власності (колективна, державна, приватна), поява держави, імперії, демократії, релігії, відкритого громадянського суспільства і тоталітарної деспотії.

Виходить, ніби тема вузька, але охоплює достатньо широкий діапазон, всесторонній аналіз даного явища, погляд вглиб і вшир. Для цього широко використовуються, крім архітектури, археології, етнографії, суміжні науки (генетика, медицина, філософія тощо). Нашу історію треба вивчати лише в контексті світових цивілізацій, що справляли на нас вплив і допомагали формувати нашу національну державність.

Чимало істориків намагаються шукати витоки української хліборобської нації від Трипілля, запевняючи, що саме в нас, на Подніпров'ї зародилося перше землеробство, і від нас хліб пішов по світах і це дає нам національну гордість першовідкривачів. Не будемо тут згадувати російських імперських істориків, які товмачили, що українці походять із XV ст., мов Єва з ребра Адама, із тіла "великого русского народа".

Люди з найдавніших часів творили величний побут з монументальними розписами, художньо та філософськи оздобленим одягом, посудом, меблями, інтер'єрами будівель та складною планувальною композицією поселень. Дім, все що в домі і все навколо дому, вулиця і площа розквітали в святах та обрядових діях. Майже вся ця мистецька робота лежала на таланті родових громад і праці чоловіків, жінок і дітей. Вони творили побут і творили себе. А тим часом Історія мистецтв майже не звертала уваги на "ужиткове", "декоративне" мистецтво, на дизайн інструменту. Лише XX століття відкрило глибини і таїни народного мистецтва і народної архітектури.

Має бути Державна програма відтворення української історії і культури в матеріалі та моделюванні давнього серидовища наших пращурів. Ця необхідність стала нагальною після "помаранчевої революції", бо в Україні державний механізм останні роки керував процесами деградації суспільства.

Основним для всіх нас є те, що ми з вами живемо в час, коли відроджується наша прадавня держава – Україна. Коли б ми шанували наші традиції, знали та дотримувались народних обрядів, то без сумніву були б набагато заможнішими, здоровішими та мали б повагу до себе всього світу, який досі не знає про Україну та її історію.

Однією із складових часток гармонії людини з Природою є традиційне житло, збудоване з природних матеріалів, в яких людина мешкає та веде своє індивідуальне господарювання.

Доказовим матеріалом досліджень слугують археологічні знахідки (розкопані залишки архітектурних споруд, поховань у могилах, курганах), доповнені етнографією, палеоботанікою, палео-зоологією. Використані археологічні матеріали

добре обміряні, зафотографовані й опубліковані.

По тих матеріалах зроблена рекон-струкція (ретропроект, тобто проектування минулого), не тільки архітектурних форм, а й соціально-економічна та політична картина, сценарій побуту, що відбувався в даному об'єкті та навколо нього, плюс описи очевидця, літописи, спогади.

Досліджено пам'ятки історії водних і сухопутних давніх чумацьких шляхів, які варто пристосувати для туристичних маршрутів у вигляді археодромів, відкритих музеїв (скансенів) з розвинутою структурою обслуговування туристів. Бажано влаштувати музеї в місцях скупчення пам'яток різних епох: трипільської, понтійської, черняхівської, козацької, сучасної.

Перша проба на Подніпров'ї – Ржищівський археодром, а вінець – заповідник “Хортиця”. Це практичне використання історії потрібно не тільки для виховання патріотизму, але й для зміцнення економіки. Колектив авторів Інституту археології НАНУ, Товариство Коло-Ра та Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди за планом підготовки до створення історико-археологічного культурно-просвітницького комплексу біля с. Уляники Кагарлицького району Київської обл. підготували видання альбому археологічних джерел та реконструкцій “Давні поселення України”. Автори цього альбому – Відейко М.Ю., Петрашенко В.О., Терпиловський Р.В., співробітники Інституту археології НАН України, які глибоко та професійно вивчили фактологічний матеріал з давнього будівництва на території України. Знахідки археологів являються фундаментом для подальших наукових досліджень досягнень наших далеких пращурів.

Неминучим активізатором для нових архітектурних рішень найближчим часом буде туристична галузь. За прогнозами Всесвітньої туристичної організації потік туристів в країни Східної Європи виросте в 3-4 рази. Найвищим рейтингом серед туристичних ресурсів розвинутих туристичних держав являється історико-культурна спадщина. Багата археологічна спадщина України на жаль не являється активним об'єктом для показу туристам, але археологічні та архітектурні реконструкції можуть відтворити прадавню культуру та цивілізації нашого далекого минулого. Експериментальні поселення Європи та Америки відвідують сотні тисяч школярів, студентів та дорослих відвідувачів щорічно. Інтеграція України в Європу змушує виявити свою самобутність в архітектурі, традиціях, народному мистецтві.

Відтворення житла Трипільської цивілізації, епох бронзи та заліза дозволить виявити витоки традиційного житлобудування, викристалізувати новий стиль в сучасній архітектурі. Стиль “національного ретро” може з успіхом конкурувати з стерильними стилями “євро”, які втратили всяку оригінальність, а як виразник масової культури дуже швидко стануть банальними.

Велика архітектурна форма екстер'єру та інтер'єру неодмінно вплине на менші вжиткові форми керамічного посуду, виробів з дерева, металу та тканини. Вироби повсякденного вжитку теж знаходяться в стильовому пошуку і за архітектурою звертаються до архео-логічних джерел та етнографічних традицій.

Екологічно чисті матеріали (глина, дерево, солома), споконвічні традиційні українські форми, гармонійні з регіональним ландшафтом, транс-формовані під потреби нашого часу неодмінно стануть найбільш престижними і будуть формувати стильову парадигму в архітектурі ХХХ-го тисячоліття.

Ректор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди

В.П. Коцур

ВСТУП

Головна мета цієї книги – показати в загальних рисах поселення та житла давнього населення України у праісторичні часи, дати архітекторам-професіоналам фактичний матеріал для їх натурного відтворення у вигляді макетів та повномасштабних реконструкцій.

З числа багатьох культур мідного віку було обрано лише одну, трипільську, досягнення людності якої в будівельній справі фактично заклали підвалини мистецтва архітектури на нашій землі. До того ж трипільські поселення та житла на разі досліджені найкраще і дозволяють відтворити шедеври давньої архітектури у багатьох подробицях.

Перший розділ присвячено поселенням і житлам Трипільської культури (VI – III тис. до н. е.), автор - М.Ю. Відейко. Відомості про поселення та житла Трипільської культури, а також ілюстративний матеріал зібрано з наукових праць Т. Пассек, В. Маркевича, К. Черниш, О. Цвек, В. Круца, М. Шмаглія, Н. Бурдо, Г. Бузян, О. Якубенко. Автор вдячний Н. Бурдо за передані матеріали по ранньотрипільському домобудівництву поселень Тимкове та Олександрівка. Понад сто років досліджують Трипільську культуру археологи. За цей час суттєво змінилися уявлення вчених про давні споруди та спосіб життя “трипільців”. Якщо наприкінці XIX ст. В. Хвойка, спираючись на результати розкопок поселення на Кирилівських висотах, реконструював курені та землянки, то нині відомо про існування величезних трипільських селищ з двоповерховими будинками, які скоріше нагадують міста.

Другий розділ присвячено архітектурі поселень рубежу ер, автор - доктор історичних наук Р.В.Терпиловський. Старожитності цього часу у Середньому Подніпров’ї представлені “класичною” Зарубинецькою культурою (III ст. до н. е. – I ст. н. е.) та пізньозарубинецькими пам’ятками (I – II ст. н. е.), Київською та Черняхівською культурами III – V ст. н. е. Як вважають сучасні дослідники, головна лінія слов’янського етногенезу в цьому регіоні пов’язана з традиціями Зарубинецької культури. Київська культура, що виникла на її основі, стала ланкою, котра пов’язала зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам’ятки з старожитностями ранньоісторичних слов’ян V – VII ст. Відома Черняхівська культура існувала одночасно з Київською у більш південних областях Середнього Подніпров’я, проте її вважають поліетнічною, тобто до її складу входили племена різного походження – германці, скіфо-сармати, фракійці, слов’яни. Складні етнокультурні процеси рубежу і першої половини I тис. н. е. зумовили своєрідну етнографію місцевої людності, тому в даному розділі має сенс розглянути окремо поселення зарубинецьких і пізньозарубинецьких племен, носіїв Київської та Черняхівської культур.

Житлобудуванню та плануванню поселень у слов’янській та давньоруській час (V – XIII ст.) присвячено третій розділ, автором якого є кандидат історичних наук В.О.Петрашенко. У ранньослов’янській час, починаючи з V ст., а місцями – з кінця IV, відбувається формування слов’янського житла. Досліджені слов’янського житла VIII –

IX ст. на інших територіях, зокрема в Прикарпатті, мали багато спільного реконструкціями Правобережжя Середньої Наддніпрянщини. В IX - XIII ст. поселенські структури представлені двома категоріями пам'яток – городищами і неукріпленими поселеннями-селищами. Найбільш повно досліджені городища, серед яких виділяють городища – обшинні центри, князівські фортеці, сторожові фортеці, феодальні замки, середньовічні міста. Житла на давньоруських поселеннях стають більш різноманітними за конструкцією і внутрішнім інтер'єром.

Житлобудування сільських поселень Київської Русі не відрізнялось від масової забудови міст, для яких були характерні такі ж типи заглиблених і наземних дерев'яних жител з глинобитними печами. На селі, як і у містах, заможна частина суспільства проживала у двоповерхових будинках. Звичайно це стосується тих сіл, що належали князям або боярам, де проживали заможні купці, ремісники та адміністративна еліта. Родові селища, де переважали обшинні відносини мали більш одноманітну забудову, хоч і тут господарювала саме дерев'яна архітектура, а не глинобитні будівлі, які використовувались для господарських та виробничих приміщень.

Після татаро-монгольської навали, що призвела до деякого запустіння Середньої Наддніпрянщини, а, головне, до втрати економічного потенціалу Давньоруської держави і зубожіння народних мас, в житлобудівництві спостерігаються помітні зміни. Проте це вже інша доба в історії українського народу.

Додатки містять розробки, присвячені теоретичним питанням та практичній діяльності по створенню археодому, будівництву реплік споруд трипільської культури. Проблемі генези етнічної архітектури на території України присвячено статтю М.Є. Гончаренка, моделюванню історії рідного краю на прикладі діяльності товариства Коло-Ра - нарис О.В. Трачука. О.І. Петросюк публікує проекти будівництва житла та керамічної майстерні трипільської культури, ділиться міркуваннями з приводу генерального плану комплексу.

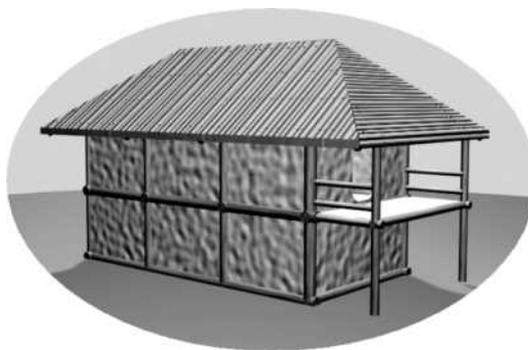
Таким чином пропонуване видання продовжує традицію видань, яку започатковано 2000 р. спільними зусиллями громадськості та науковців і яка спрямована на створення та широку презентацію наукової основи для різноманітної діяльності на ниві ознайомлення українців з археологією та історією рідного краю.

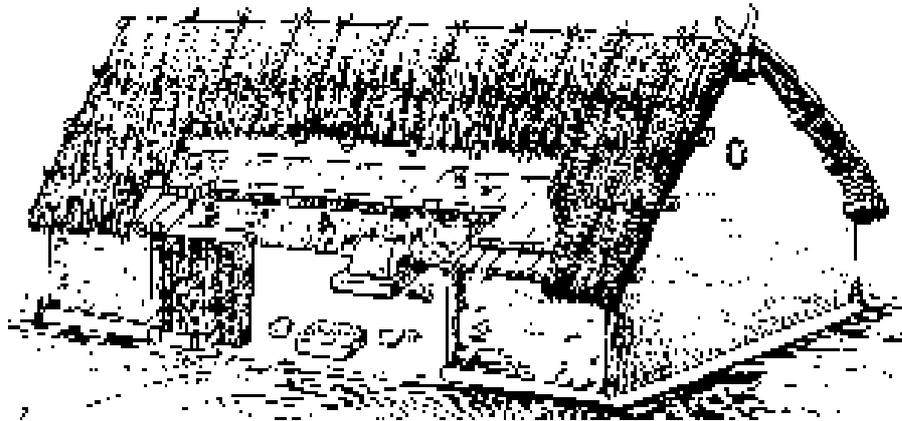
М.Ю. Відейко

Кандидат історичних наук

Старший науковий співробітник

Інституту археології НАН України.

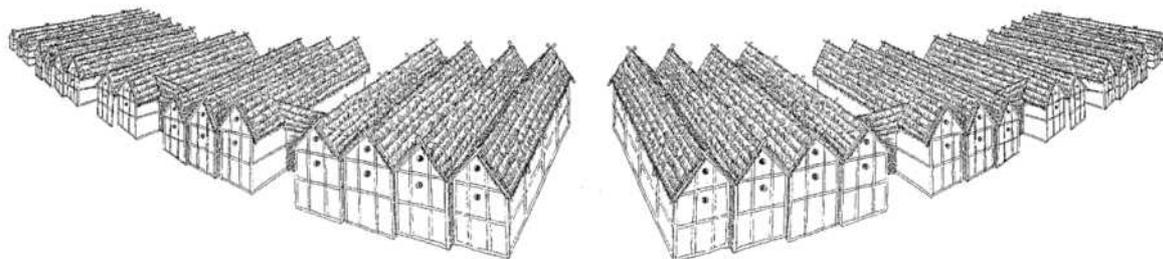

РОЗДІЛ 1

**АРХІТЕКТУРА
ТРИПЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

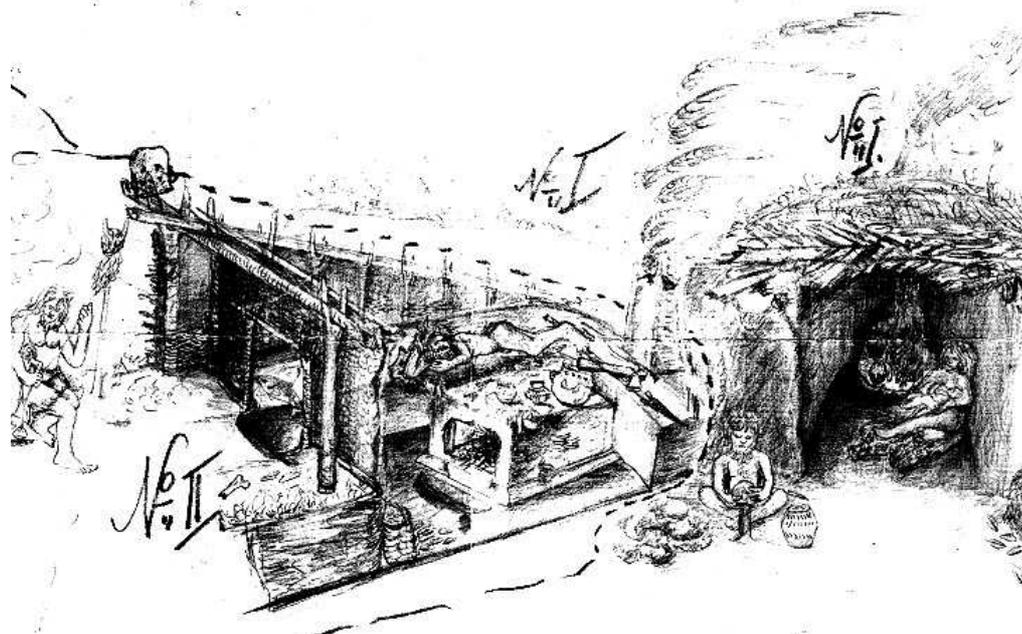
VI - III тис. до н. е.

АРХІТЕКТУРА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ VI - III тис. до н. е.

У цьому розділі розглянуто данні про планування та характер забудови трипільських поселень різних періодів, особливості житлобудування на підставі аналізу матеріалів із археологічних досліджень останніх десятиліть. Приведено приклади споруд різноманітного призначення - житлових, господарсько - побутових, ремісничих та культових, а також укріплень різних періодів існування трипільської культури.

Трипільська культура існувала з другої половини VI до початку III тисячоліття до н.е. на величезній території від Румунського Прикарпаття на Заході до Середнього Дніпра на Сході, переважно в лісостеповій смузі. У роботі зібрано матеріали з Лісостепу від Дністра на Заході до Дніпра на Сході.

*Рис. 1.1. Поселення трипільців на Кирилівських висотах.
Малюнок - реконструкція В.В. Хвойка.*

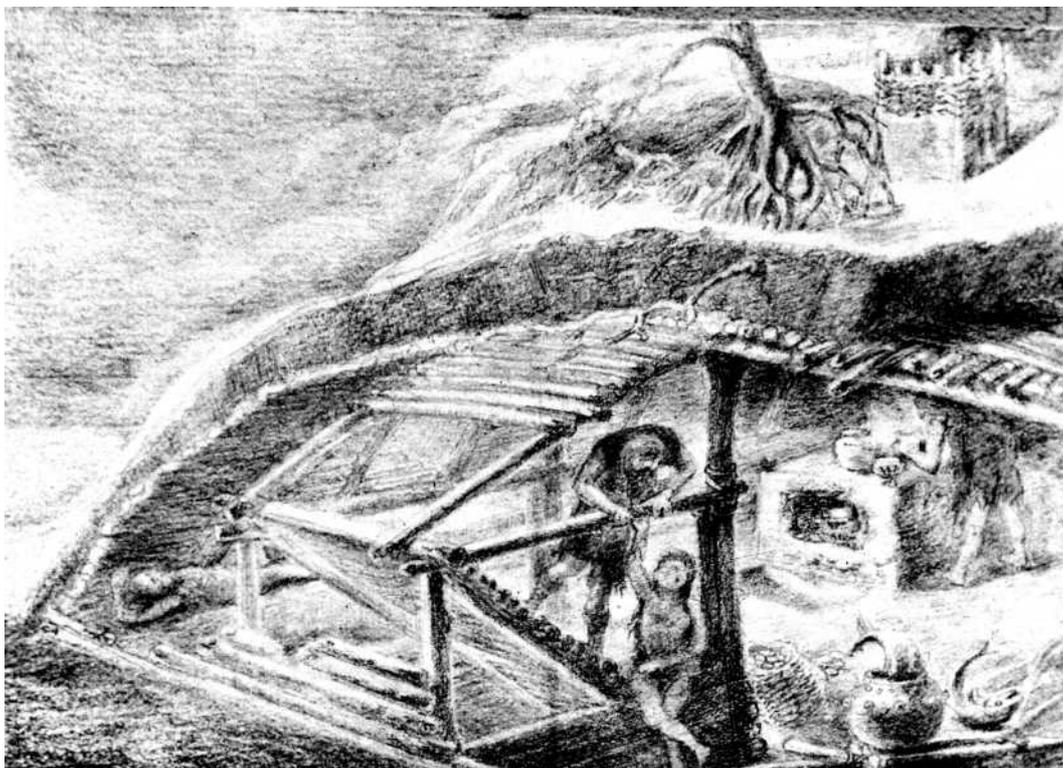
Відомості про поселення та житла Трипільської культури, а також ілюстративний матеріал зібрано з наукових праць та архівних матеріалів Т.С. Пассек, А.Л. Єсипенка, В.І. Маркевича, К.К. Черниш, О.В. Цвек, В.О. Круца, М.М. Шмаглія, Н.Б. Бурдо, Г.М. Бузян, О.О.Якубенко. Автор вдячний Н.Б. Бурдо за передані матеріали по ранньотрипільському домобудівництву із поселень Тимкове та Олександрівка. Публікуються реконструкції давніх споруд та археологічних знахідок з архіву українського археолога М.Л. Макаревича. Він ілюстрував не тільки власні наукові праці, але і видання колег. Проте чимало цікавих рисунків лишаються не виданими.

Частина реконструкцій, які публікуються, була виконана автором. Комп'ютерні реконструкції трипільських жител (Олександрівка, Тимкове, Майданецьке та ін.), а також та інтер'єрів створив М. М. Відейко.

1.1. ДЖЕРЕЛА ТА ПРИНЦИПИ РЕКОНСТРУКЦІЙ ПОСЕЛЕНЬ ТА ЖИТЕЛ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Історія дослідження трипільської культури налічує понад сто років. За цей час суттєво змінилося уявлення про зовнішній вигляд поселень і жител, які споруджували давні землероби - творці цієї культури. Увесь цей час вчені намагалися розібратися в тому, що саме знайдено під час розкопок, що являють собою ті купи перепаленої глини, перемішані з уламками посуду - чи то давні будівлі, чи рештки гробниць або поховань. Науковими суперечками із цього приводу рясніють сторінки поважних археологічних видань. Скільки та яких варіантів реконструкцій давніх будівель було запропоновано!

Якщо наприкінці ХІХ ст. В. Хвойка, спираючися на результати розкопок поселення на Кирилівських висотах (рис.1.1; 1.2; 1.3), реконструював курені та землянки, то нині відомо про існування величезних трипільських селищ з двоповерховими будинками, які скоріше нагадують міста.

*Рис.1.2. Спорудження житла - землянки трипільцями. Рисунок В.Хвойка.
Науковий архів Інституту археології НАН України.*

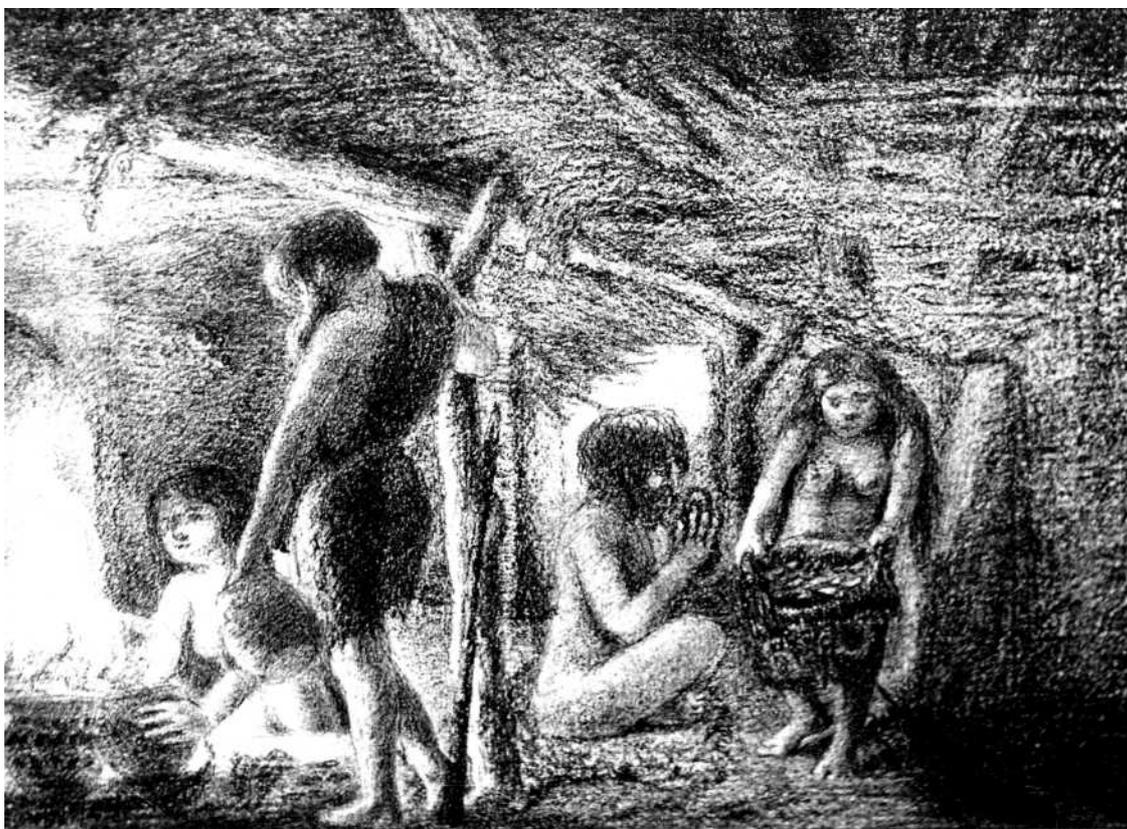
Архітектуру трипільських поселень можна вивчати на підставі даних археологічних досліджень, а також глиняних трипільських моделей жител або їх частин, знайдених під час розкопок.

У таких землянках зображено піч з горщиками, або відкрите вогнище, біля якого гріються люди. В.В. Хвойка вважав, що землянки, як тип житла, були характерними для Подніпров'я від трипільських до слов'янських часів. До речі, це був один із

аргументів безперервності культурного розвитку в цьому регіоні впродовж тисячоліть, а отже - пра - чи слов'янської етнічної належності трипільської культури¹.

Досліджені ним скупчення обпаленої глини В.В. Хвойка вважав поховальними пам'ятками - рештками гробниць, споруджених трипільцями - мешканцями землянкових жител². Якщо звернутися до рисунків із розкопок В.В. Хвойки, то можна побачити, що на знайдених ним глиняних площадках стояла велика кількість посуду, часто - цілого (рис.1.4). Подібна картина дійсно могла наводити дослідника на думку про те, що він натрапив на стародавню поховальну споруду із багатим інвентарем.

Е.Р. фон Штерн, котрий розкопав подібні рештки на поселенні Петрени (сучасна Молдова), поділяв погляди В.Хвойки щодо "трипільських будинків мертвих" і запропонував докладну реконструкцію як самої споруди, так і поховального обряду. Зауважимо, що Е.Р. фон Штерн застосовував цілком досконалу (навіть із сучасного погляду) методу розкопок, встановлюючи розміри площадок за допомогою взаємно перпендикулярних траншей шириною до 2 м. Визначивши розміри, він починав дальші розкопки, знімаючи шар чорнозему до залягання шару обпаленої глини. Фіксувалася

*Рис.1.3. Інтер'єр трипільської землянки. Рисунок В.В. Хвойка.
Науковий архів Інституту археології НАН України.*

¹ Хвойко В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.- Киев, 1913.- С.17-22.

² Хвойко В.В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI археологического съезда.-Т.1.-Москва, 1899.- С.803-812. Зауважимо, що ще в 1884 р. у с.Більчі-Золотому (сучасна Хмельницька область) на території парку було випадково виявлено рештки поселення трипільської культури. 1889 р. розкопки тут проводив Г.Осовський, член антропологічної комісії Академії наук у Кракові. Він дослідив скупчення обпаленої глини, серед яких знайшов уламки мальованого посуду. Ці скупчення Г.Осовський вважав поховальними спорудами - своєрідними давніми гробницями, складеними із цегли- "гробами цегловими", тобто цегляними. Так що пізніша традиція (праці В.В. Хвойки, Е.Р. фон Штерна) бачити у трипільських "площадках" рештки поховальних споруд має певну передісторію (див. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.-Krakow,1895.- Т.XVIII.-S.4-6).

наявність відбитків дерева на грудках обпаленої глини, розміри уламків обмазки, місця знахідок кераміки та інших виробів, кісток тварин тощо. На рисунках В.В. Хвойки, які збереглися в Науковому архіві Інституту археології НАН України, можна побачити, як трипільці будують землянки, використовуючи дерево та хмиз (рис.1.2).

Рис.1.4. Видягд розкопаних В. Хвойкою "площадок" в Подніпров'ї з великою кількістю посуду. Рисунки з наукового архіву Інституту археології НАН України.

Реконструював дослідник давні споруди як прямокутні, із стінами з стовпів оплетених хмизом. Дах, на його думку, робився з колод, обмазаних згори товстим шаром глини. Цю споруду Е.Р. фон Штерн назвав "будинком мертвих", збудованим для певної громади, яка входила до місцевого племені. У такому будинку, на його думку, члени громади ставили урни з попелом померлих, яких спалювали на стороні, крім того тут виконувалися поминальні обряди, які включали спалення жертв, тощо. Після цього

споруду замикали до наступного поховання або поминок, аж до часу, коли вона наповнювалася, або не вимирали представники громади, яка її використовувала.

Слід звернути увагу на спостереження Е.Р.фон Штерна над характером знахідок та їх взаємним розміщенням. Досвідчене око дослідника відразу помітило сліди *певного ритуалу*, пов'язаного із загадковими спорудами. Валерія Козловська, яка 1916 р. провела розкопки на поселенні Сушківка (рис.1.6) і знайшла там модельку трипільського житла, прийшла до подібного висновку: *"Можна висловити гадку, що в трипільській культурі ми зустрілися з складним могутнім культом, і тепер він для нас ще неясний. Можна запитати: чи не був цей культ зв'язаний з шануванням предків?"*³ Хоча сучасні дослідники і не поділяють висновків щодо площадок, як давніх гробниць, але думка про їх виникнення у зв'язку з трипільськими ритуалами лишається актуальною.

Зауважимо, що далеко не всі дослідники – сучасники В.В. Хвойки поділяли його погляди і вважали площадки рештками жител, наприклад В.О. Городцов⁴, а Ф.К. Вовк припускав, що деякі з них є залишками давніх керамічних горнів⁵, такої ж думки були В.Б. Антонович та К.Маєвський. Р.-Ф.Кайндль, котрий проводив розкопки на поселенні трипільської культури біля с. Шипинці (на Буковині) в 1902 - 1904 рр., вважав знайдені ним глиняні обпалені залягання руїнами давніх жител⁶. С.С.Гамченко вважав, що трипільські глинобитні будівлі нагадували вулики - конусоподібні, округлі в плані.

Знахідки трипільських керамічних моделей жител 1911 р. М.Гімнером (рис.1.5) та 1916 р. - В.Козловською (рис.1.6) вперше дали дослідникам своєрідний документальний матеріал про трипільське житлобудування. Адже самі давні майстри власноручно докладно показали, як виглядало їх помешкання, переважно його внутрішня частина. Тут показано купольну піч (у куті справа від входу), глиняну лаву уздовж протилежної стіни, на якій стоїть посуд. Розпис на моделях передає багатий декор - настінне малювання, орнаментацию навколо дверей та вікон (рис.1.7; 1.8). Після знахідок цих моделей розгорнулася ціла дискусія, зокрема про те, чи будували трипільця свої житла на палях - стовпах, піднімаючи їх над землею.

Прибічники такої реконструкції вважали довгі ніжки

³ Козловська В. Точки трипільської культури біля с.Сушківки на Гуманщині (Розкопи року 1916).- Трипільська культура на Україні. - Київ, 1926, вип.1. - С.52

⁴ Городцов В.А. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // Археологическое известия и заметки.- №№ 11-12.- Москва, 1899

⁵ Волков Ф.К. // Археологическая летопись Южной России.- Т. II.- Киев, 1900.- С.131

⁶ Фрунчак С. Франтух А. З археологічної спадщини Раймунда-Фрідріха Кайндля... С.91.

моделей зображенням цих паль. На моделі з Сушківки таких "паль" показано чотири, а з Попудні - цілих шість. Всього нині відомо близько ста таких моделей та їх фрагментів.

Рис. 1.5. Модель трипільського житла. Перша половина IV тис. до н. е.

Попудня.

Розкопки М. Гімнера, 1911 рік (За Л.Козловським).

Нині - у Варшавському археологічному музеї.

Одна з них, знайдена у Розсохуватці, зображує, на нашу думку, двоповерхову споруду (рис. 1.10). Модель виготовлено з глини із домішкою піску, поверхня вкрита ангобом помаранчового кольору. Зображено двоповерхове житло, у якому нижній поверх менший за верхній, стоїть на ніжках і трохи розширюється догори. З одного боку – вхідна частина підпрямокутної форми із заокругленими краями, поріг високий. Неправильна форма цієї частини моделі дала привід до висновків, що вона зображує підвальну частину будинку. Тоді незрозумілою є наявність ніжок – свай, на які спирався будинок, адже для підвалу подібна свайна конструкція непотрібна.

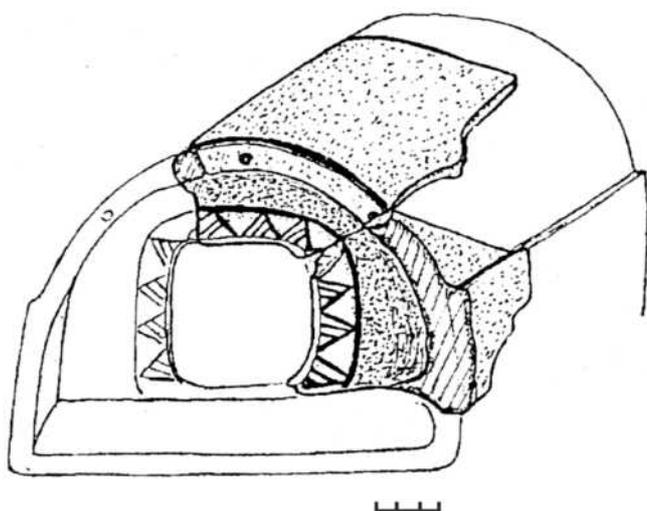
Більш реалістично виглядає другий поверх споруди, який передає прямокутну в плані будівлю каркасної конструкції із арочним дахом. На бічних стінах вертикальними наліпами передано по три вертикальні стовпи, які спираються на нависаючу над нижнім поверхом платформу. В коротких сторонах споруди показано прямокутні двері з порогом та невелике округле віконце у протилежній стіні. Двері виходять на невеликий ганок, обмежений з боків фігурними виступами – парапетами, біля основи яких стилізовані зооморфні зображення (нагадують наліпи на кухонному посуді, типовому для томашівської групи етапу С – І). Фасад увінчано парою симетрично розташованих різок. Дах на моделі арочний. На стороні, протилежній фасаду, досить реалістично передано виступаючі кінці конструкцій з дерева. Керамічна модель будівлі із Розсохуватки є важливим джерелом для реконструкції зовнішнього вигляду забудови трипільських поселень – гігантів.

Досить реалістично передано конструкцію стін - вертикальні стовпи, між ними гладенькі стіни. Лише моделі із Коломийщини - II та Гребенів у Подніпров'ї мають вертикальні прокреслені риси на всій поверхні стіні замість стовпів (рис. 1. 8). Можливо, це передано вертикально вкопані конструкції з дерева, що утворювали суцільну стіну. Уламки моделей з Коломийщини - II та Гребенів показують чотирихилий або ламаний дах з округлим отвором (рис.1.9). Модель з Ворошилівки має двохилу покрівлю та каркасні стіни з розписом (рис. 1. 11). Вікна на усіх моделях однакові - круглі. Їх зроблено у стіні, протилежній до входу. Направо від входу - купольна піч (рис. 1.5). Навпроти, вздовж стіни - довга лава з розставленим на ній посудом (рис. 1.5; 1.6). Докладно передано розпис стін іззовні та зсередини, орнамент навколо вікон та дверей і навіть розмальовану підлогу (рис. 1.5; 1.6; 1.7). Саме так ре-конструюють нині археологи за даними розкопок трипільські житла та їх

інтер'єр. Однак слід мати на увазі сакральний характер цих виробів і обережно використовувати їх для реконструкцій реальних споруд.

*Рис. 1.6.
Глиняна модель
житла,
розкопки
В.Козловської в
Сушківці. IV
тис. до н.е.
Національний
музей історії
України.*

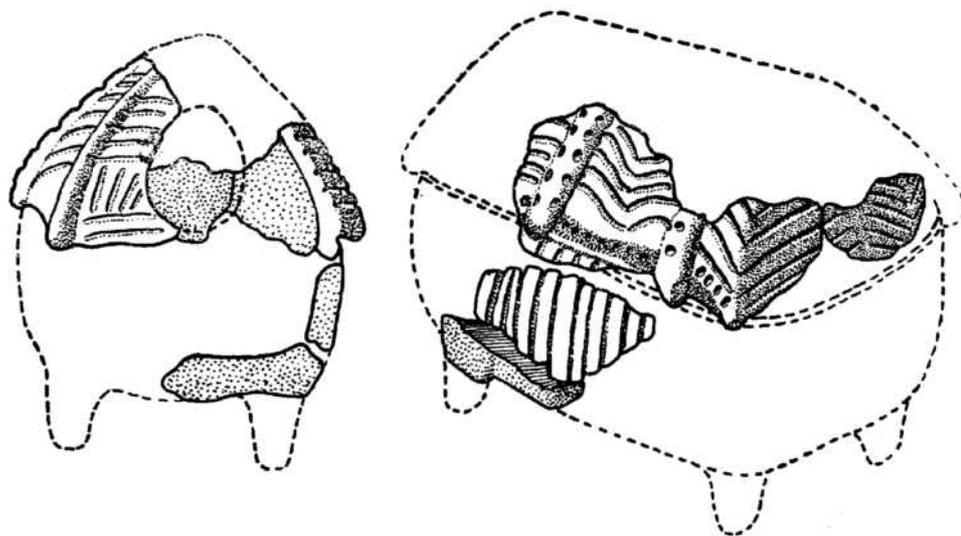

*Рис. 1.7.
Фрагмент
моделі будинку з
розкопок
В.Козловської в
Сушківці.
Національний
музей історії
України. (За
О.Якубенко).*

*Рис. 1.8.
Модель
трипільської
споруди з
поселення
Володимирівка.
Кінець V –
початок IV тис.
до н. е.
Національний
музей історії
України.*

*Рис. 1. 9.
Реконструкція
моделі
трипільського
житла з
поселення
Коломийщина
– II. Початок
IV тис. до н. е.
(За Т.
С.Пассек).*

*Рис. 1.10.
Глиняна
модель
двоверхової
споруди з
Розсохуватки.
Перша пол. IV
тис. до н. е.
Знахідка
О.В.Цвек.
Археологічний
музей
Інституту
археології НАН
України.*

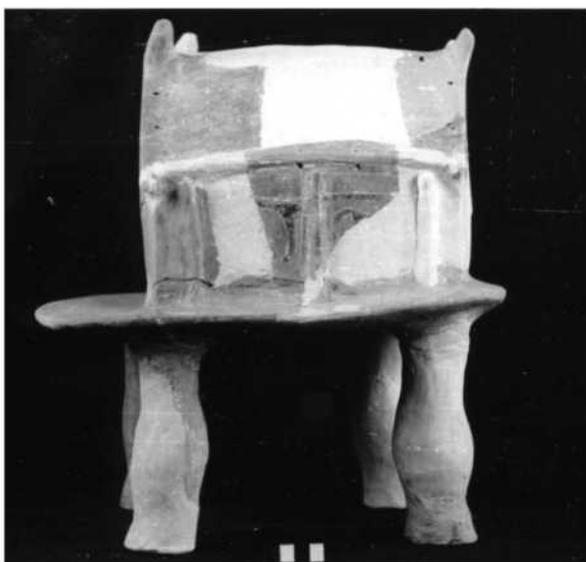

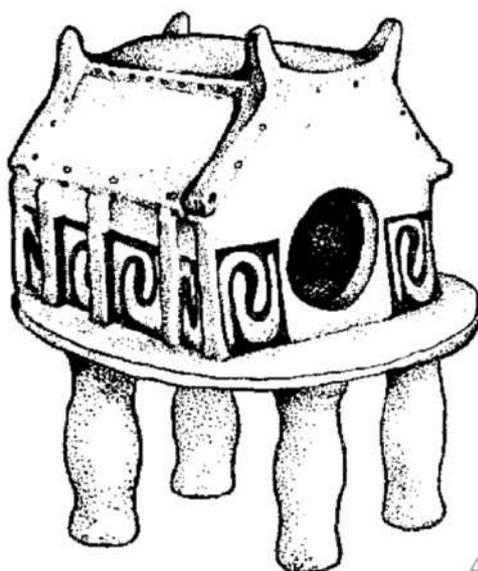
1

2

3

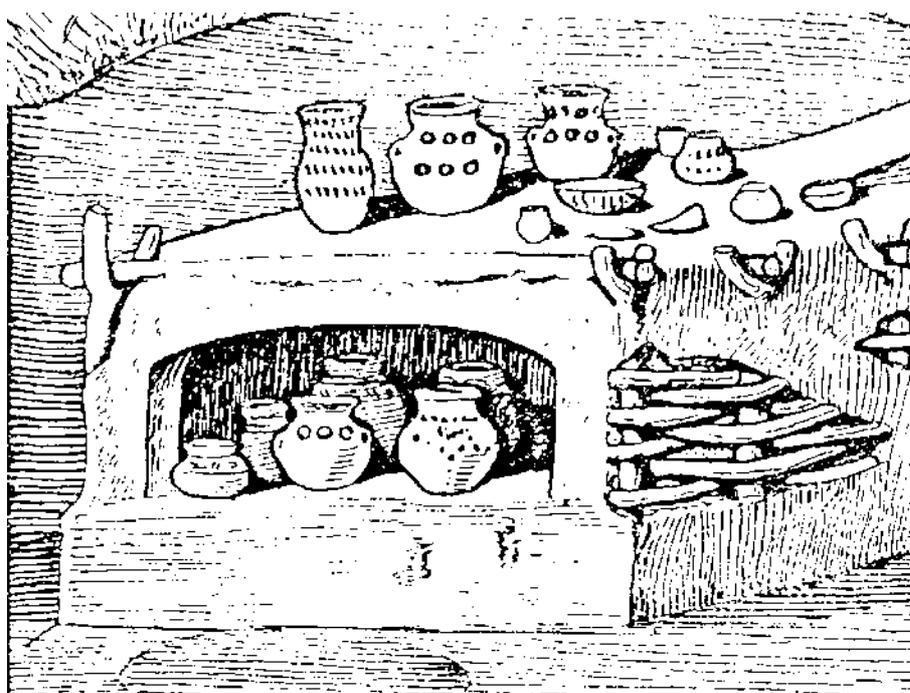

4

Рис.1.11. Глиняна модель трипільської споруди, на думку авторів знахідки - храму. Поселення Ворошилівка. Перша половина IV тис. до н. е. Розкопки І.І.Зайця, С.О. Гусева та Б.С.Жураковського. Вінницький обласний археологічний музей.

В 20 –30 роки ХХ ст. різними авторами були запропоновані та опубліковані деякі реконструкції трипільських споруд та їх інтер'єрів (рис.1.12).

У результаті досліджень, проведених Трипільською експедицією в 1934 - 1939 рр. було розкопано кілька десятків трипільських споруд, насамперед - на поселенні Коломийщина - І, що неподалік від села Халеп'є. Слід відзначити докладність фіксації ходу та результатів цих розкопок. Крім креслень - планів та розрізів, у Науковому архіві Інституту археології НАН України збереглася велика кількість негативів на скляних пластинах (рис.1.13;1.14; 1.15; 1.16). Ці фотографії донесли до нас чимало деталей давніх споруд, які є важливими для їх подальшої реконструкції.

*Рис. 1.12.
Так, на думку
П.П. Курінного,
мала виглядати піч
у трипільському
житті.*

Спираючися на результати цих розкопок Т. С. Пассек та її колега Є.Ю. Кричевський запропонували реконструкцію трипільського будинку та технології його будівництва, яка була подібною до запропонованої незадовго до того П.П. Курінним. Слідом за ним дослідники дійшли висновку, що трипільці по всій ширині майбутньої будівлі на вирівняну поверхню землі вкладали шар дерева (плахи, кругляк), який обмазували зверху сумішшю глини з половиною, або чистою глиною, вирівнюючи поверхню.

Утворену поверхню загладжували, вкривали тиньком, а потім - випалювали розкладеними на поверхні вогнищами. Створений таким чином глиняний моноліт - точок правив за підлогу, на якій споруджували печі, лежанки, вівтарі - усе, що має бути в будинку. Навколо глиняного майданчика - ("площадки" російською або "точка" за українською науковою термінологією першої половини ХХ століття) зводили стіни, над ними - двосхилий дах. Час від часу підлогу поновлювали, вкриваючи новим шаром глини, який випалювали. Було проведено польові експерименти з обпаленням такого точка, а також лабораторні дослідження глиняної обмазки, які ніби - то підтвердили

*Рис. 1.13. Коломийщина - I. Вид на розкопані рештки жител. Дослідження
Трипільської експедиції. Науковий архів ІА НАНУ.*

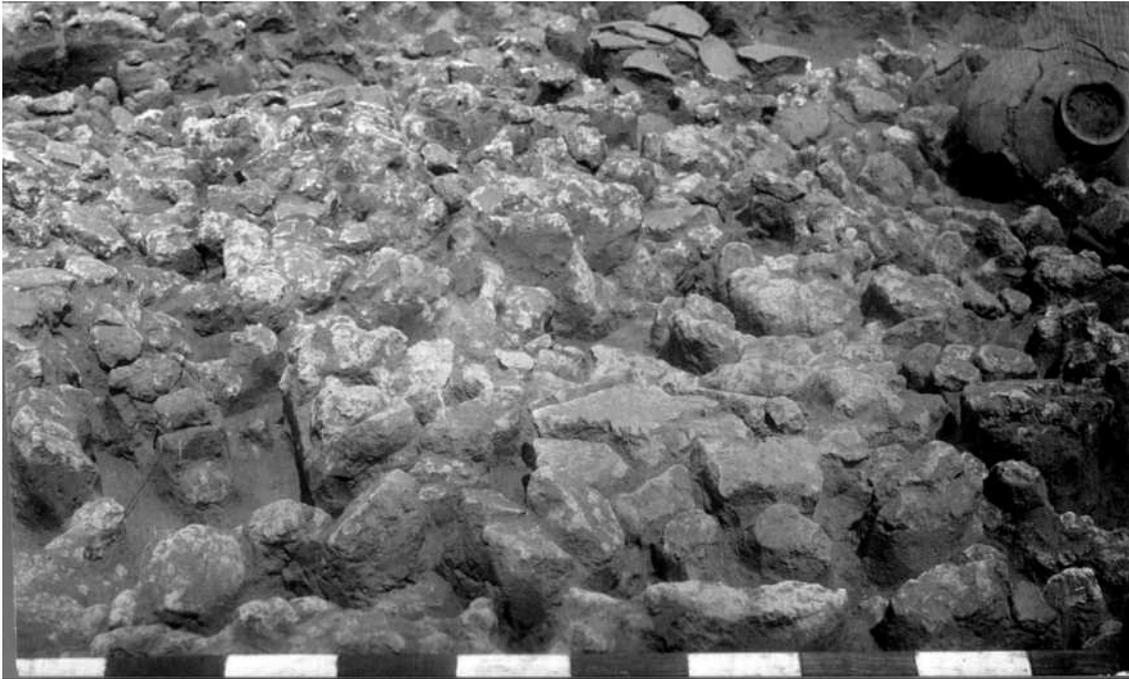
Рис. 1.14. Сліди дерев'яних конструкцій, виявлені при розкопках трипільської споруди. Коломийщина-І. Дослідження Трипільської експедиції. Науковий архів ІА НАНУ.

запропоновану реконструкцію. За результатами розкопок Коломийщини-І Т.С.Пассек та Є.Ю.Кричевським було реконструйовано поселення трипільської культури в цілому. Ця реконструкція, опублікована в 1947 р. на багато десятиліть стала еталонною і представляла трипільську культуру в багатьох виданнях (рис.1.17)⁷.

Рис. 1.15. Сліди внутрішніх стін споруди. Коломийщина-І. Дослідження Трипільської експедиції. Науковий архів Інституту археології НАН України.

⁷ Пассек Т.С., Кричевский Е.Ю. Трипольское поселение Коломийщина [Киев. обл.] : Опыт реконструкций // КСИИМК. – М.; Л., 1946. – Вып. 12. – С. 14–22: ил.

Рис. 1.16. Глиняна обмазка та розвали посуду на ній. Коломийщина-І. Дослідження Трипільської експедиції. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Рис. 1.17. Трипільське поселення Коломийщина – І. Реконструкція Є. Кричевського та Т. Пассек, 1947 р.

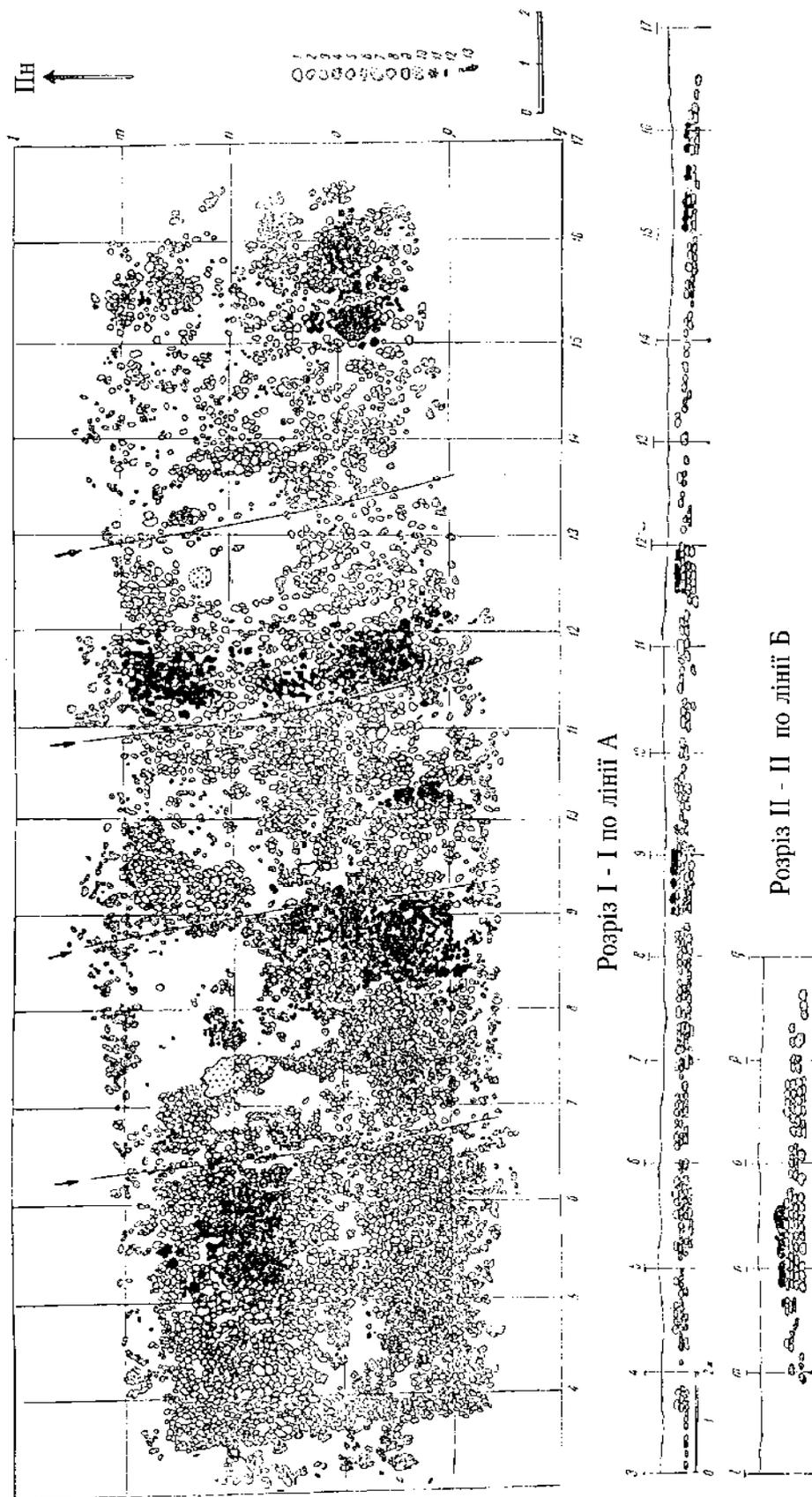

Рис. 1.18. План решток трипільського житла з поселення Коломийщина – II.
(За Т. С. Пассек).

Згодом, за матеріалами розкопок на поселенні Володимирівка 1935-39 рр. та 1946 - 1947 рр. Т.С.Пассек запропонувала ряд нових реконструкцій жител трипільської культури. Ці реконструкції базувалися на засадах, розроблених при розкопках Коломийщини - І. Було враховано цікаві знахідки деталей інтер'єру - решток печей, хрестоподібних жертвників, вимосток із глини.

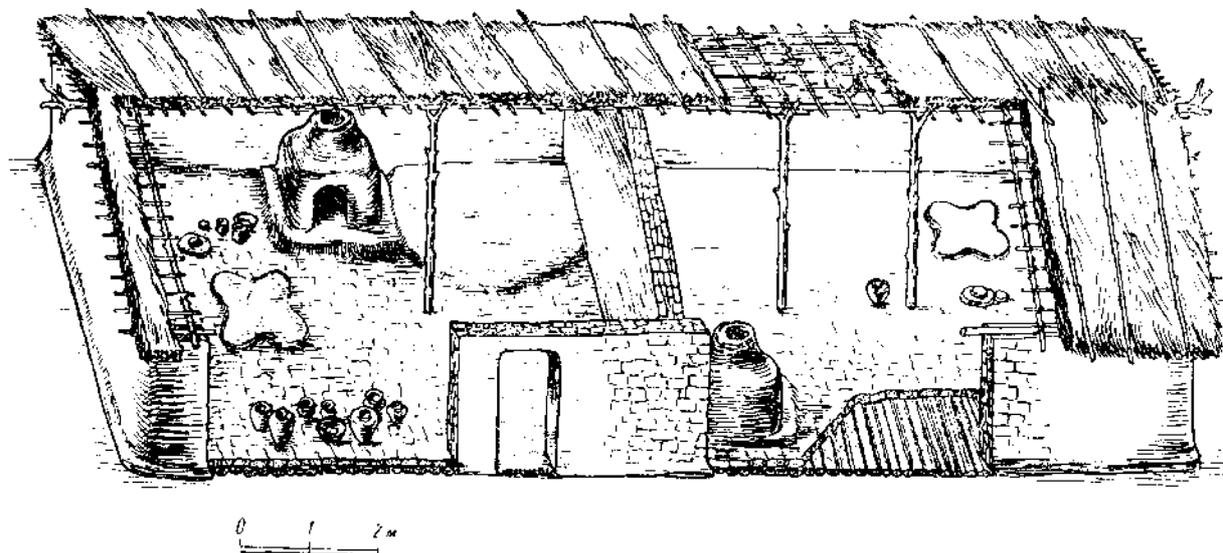

Рис. 1.19. Реконструкція житла 3 із поселення Володимирівка (за Т.С.Пассек, 1949).

Ми бачимо на рисунку багатокамерну споруду, що має глиняну підлогу, намазану на шар укладеного по поверхні землі колотого дерева. Стіни та внутрішні перегородки зображені у вигляді глиняного моноліту. На глиняній долівці збудовано купольні печі, зроблено з глини хрестоподібні жертвники, розставлено посуд. Гребінь даху підперто стовпами. Зверніть увагу: приміщення не має горищного перекриття.

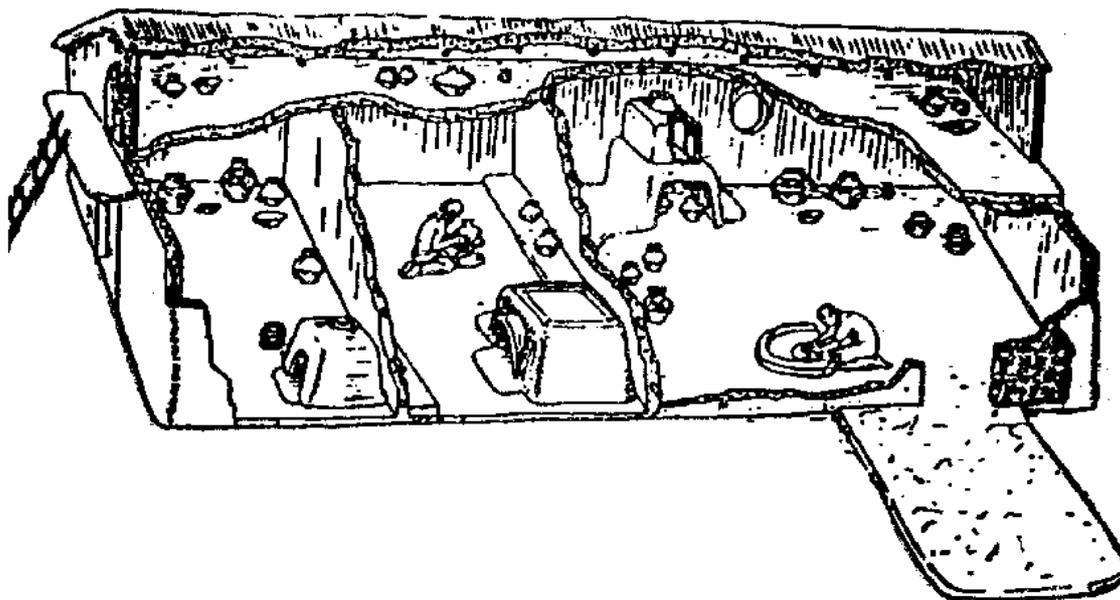

Рис. 1.20. Житло гончара з трипільського поселення Варварівка – VIII (Молдова), розкопки і реконструкція В. Маркевича. В даному випадку глиняна долівка нанесена прямо на землю і отримала випал під час пожежі, яка знищила споруду.

1964 р. археолог із Молдови, В. І. Маркевич, запропонував інші принципи реконструкції трипільського будинку⁸. Свої висновки В.І. Маркевич аргументував численими спостереженнями, зробленими під час археологічних розкопок трипільських поселень на території Молдови⁹. Головним його висновком, що був підкріплений результатами власних розкопок на трипільських поселеннях був наступний: шар обпаленої глини з відбитками колотого дерева, "точок" є рештками перекриттів будинків та інших створених трипільцями споруд: перекриттів міжповерхових та горищних. Те, що було на час загибелі будинку в приміщеннях – інтер'єри, посуд, знаряддя праці - перетворилися на "начинку" завалу обпалених вогнем решток цих перекриттів.

На користь цього В.І.Маркевич наводив ряд аргументів, у тому числі:

1. Досліджені рештки споруд показали, що під завалом глини можна знайти не тільки посуд та знаряддя праці, але й деталі інтер'єру - розвали печей, черені вогнищ, лежанки, чомусь не прибрані під час "ремонтів багатопарової підлоги". Поверхня "площадки внаслідок цього не була рівною.

2. При випалі масивної глиняної "площадки" на основі з дерева, покладеного на землю, температура випалу досягала 700 - 800, місцями до 1000 градусів. Деревина без доступу повітря під обмазкою мала б обвуглитися. Однак під час розкопок знайдено окремі вуглики. Отже, горіння деревини конструкцій проходило з доступом повітря.

3. На площадці (або рівні другого поверху) завжди зустрічався інвентар на місці первісного залягання, а споруди відрізнялися від знайдених на підлозі першого поверху(під площадкою).

4. У деяких житлах в завалі глини виявлено прямокутний лаз на другий поверх, а іноді - рештки "балкону" з торця будівлі.

5. Відомі моделі двоповерхових жител

6. Під площадками, в товщі глини з відбитками дерева, у зоні печей неодноразово знайдені осині гнізда, точніше їх відбитки, пропечені джо червоного.

7. Вздовж країв "площадок" іноді помітні місця стикування зі стінами, що свідчить про їх влаштування після зведення стін¹⁰.

Інший дослідник, К.В.Зінковський, спираючися на результати розкопок решток жител в Раковці, Олександрівці та Майданецькому, також досить переконливо доводив, що нашарування обпаленої глини є рештками міжповерхових або горищних перекриттів, - скільки шарів глини, стільки перекриттів, а отже - і поверхів¹¹. Він провів ряд експериментів. По-перше, обпалив намазану на шар дерева "площадку", намагаючися отримати долівку за рецептом Т.С.Пассек. Потім збудував (в масштабі 1:10) модель трипільського двоповерхового житла, яку по тому спалив. Після чого роками роводив спостереження процесу трансформації цих руїн. На думку дослідника, цей експеримент свідчить на користь засад реконструкції трипільських споруд, запропонованих В.І.Маркевичем¹².

К.К.Черниш переглянула власні реконструкції трипільських жител, зокрема з ранньотрипільського поселення Ленківці, зроблені нею у 50 - і роки із врахуванням нових поглядів на інтерпретацію виявлених решток споруд. Вона опублікувала одну таку реконструкцію, де площадку реконструйовано, як рештки горищного перекриття

⁸ Маркевич В.И. Трипольское поселение Варваровка VIII. // Тез. докл. Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго - Западу СССР. Кишинев, 1964, с.15 - 16

⁹ Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. - Кишинев, 1981. - С.76-88.

¹⁰ Маркевич В.И. Домостроительство племен культуры Триполье - Кукутень. // Раннеземледельческие поселения - гиганты трипольской культуры на Украине. - Киев, 1990. - С.49 - 50.

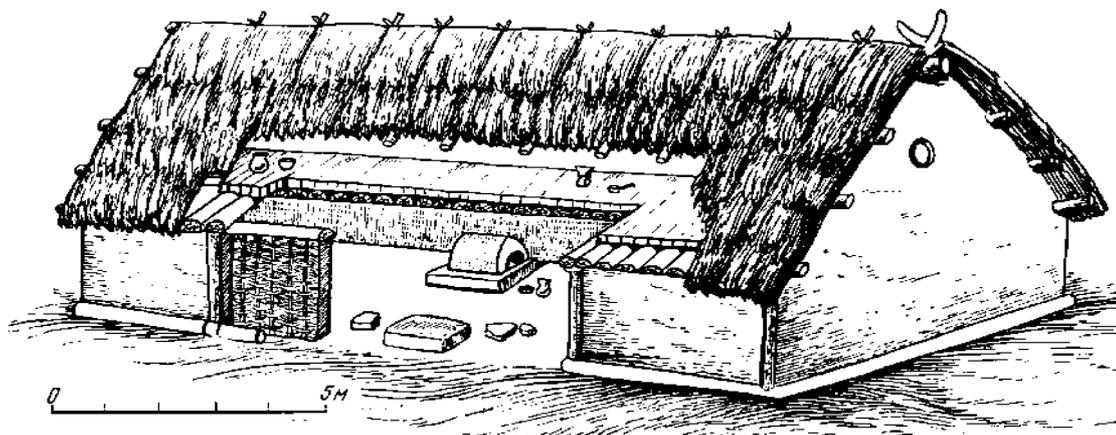
¹¹ Зинковский К.В. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ. // СА, 1973, N 1, с.137 - 150; Зинковский К.В. К процедуре исследования проблемы домостроительства три польских племен.

// Материалы по археологии Северного Причерноморья. - Киев, 1983. - С.16 - 22.

¹² Зинковский К.В. Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры. // Археологические памятники Северо - Западного Причерноморья. - Киев, 1982 - С.19 - 32

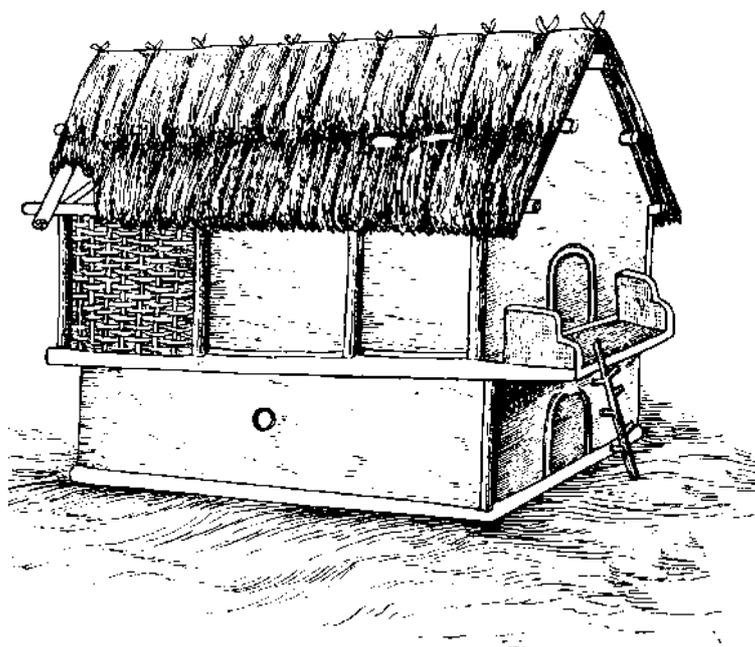
житла Крім того було запропоновано реконструкцію двоповерхового житла (Раковець)¹³.

Історія реконструкцій трипільських жител за даними археологічних досліджень свідчить про необхідність вивчення і реконструкції кожної споруди. Не може бути мови про якісь "загальні концепції" житлобудування, адже кожен давній будинок був унікальним і неповторним, так само різними були обставини, за яких вони були зруйновані. Отож різноманітність решток давніх споруд, які виявляють археологи, не є (і не може бути) аргументом на користь тієї чи іншої "концепції"¹⁴.

Рис. 1.21. Реконструкція ранньотрипільського житла з горіщним перекриттям, поселення Ленківці (за К. Черниш).

*Рис. 1.22.
Реконструкція
двоповерхового
трипільського житла
з поселення Раковець
(за К. К. Черниш).*

¹³ Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. - Энеолит СССР. - Москва, 1982. - С.165 - 252.

¹⁴ Доброю ілюстрацією цієї думки є дві статті О.Г.Колеснікова (Корвіна-Піотровського), котрий намагається відстояти погляди Т.С.Пассек та Є.Ю.Кричевського на використання вогню, як "конструктивного елемента" в трипільському житлобудуванні, критикуючи праці В.І.Маркевича, К.В.Зіньківського та їх послідовників: Колесников А.Г. Трипольское домостроительство - анализ основных концепций.- Раннеземледельческие поселения - гиганты трипольской культуры на Украине. - Киев, 1990. - С.52-57; Колесніков О.Г. Трипільське домобудівництво. -Археологія, 1993, №3.- С.63-74.

Тому кожен дослідник, на нашу думку, має можливість (і повинен) реконструювати ту чи іншу споруду, інтерпретуючи насамперед ті залишки, які він відкрив під час розкопок. При цьому він має керуватися фактами, а не тими чи іншими ідеями, якими б блискучими вони не видавалися та яким би великим авторитетам не належали.

1.2. АРХІТЕКТУРА РАННЬОГО ПЕРІОДУ (5400 - 4600 рр. до н. е)

ЛАНДШАФТНО - ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

На ранньому етапі поселення були невеликими. Найдавніше з відомих на території України - Бернашівка налічувала усього 7 будівель. Воно може бути датовано другою половиною шостого тисячоліття до н. е.

Воно було розташоване на підвищенні першої надзаплавної тераси у 200 метрах південніше гирла р. Жван. Місце розташування поселення не затоплюється паводками. Площа пагорба біля 1, 5 га. Геомагнітну зйомку було проведено Г. Ф. Загнієм 1973 року на площі 1 га.

Усього виявлено 7 аномальних зон різних розмірів. Шість з них розташовувалися по колу діаметром біля 30 метрів, сьоме - всередині кола (рис. 1. 11). Шість аномалій було розкопано експедицією ІА НАНУ в 1972 - 1975 рр. під керівництвом В. Г. Збеновича. Досліджено було рештки житла в центрі (житло 3) та п'ять - з числа розміщених по колу (житла 1, 2, 4, 5, 6). Аномалія житла 7 - овальна в плані, розмірами біля 10x24м. Це місце через сильне руйнування культурного шару не розкопувалося¹⁵. Розкопки показали, що розміри жител не перевищують 3 - 6м у ширину та 7 - 14 м у довжину. На місці так званого житла 7 виходячи з цих параметрів мало бути не менше двох стандартних споруд. Ймовірна кількість будинків цього ранньотрипільського поселення могла досягати 9.

На іншому ранньотрипільському поселенні - Олександрівка (північ Одеської області) 14 різних за розмірами жител розташовувалися у вигляді вулиці в два ряди вздовж берега струмка (рис. 1. 12).

Розкопано також сезонні селища цього етапу, як на Дністрі, так і на Південному Бузі. Вони виникли в зв'язку із заняттям пов'язана з мисливством або рибальством у долинах цих річок

Тут виявлено тимчасові легкі наземні або напівземлянкові житла, навколо яких знайдено багато господарських ям з битим посудом, численими кістками риб та тварин.

Рис. 1. 23. План ранньотрипільського поселення Бернашівка (за В. Збеновичем).

¹⁵ Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре [Винниц. обл.]: К происхождению трипольской культуры / АН УССР. ИА. – К.: Наук. думка, 1980. – с. 12 - 57

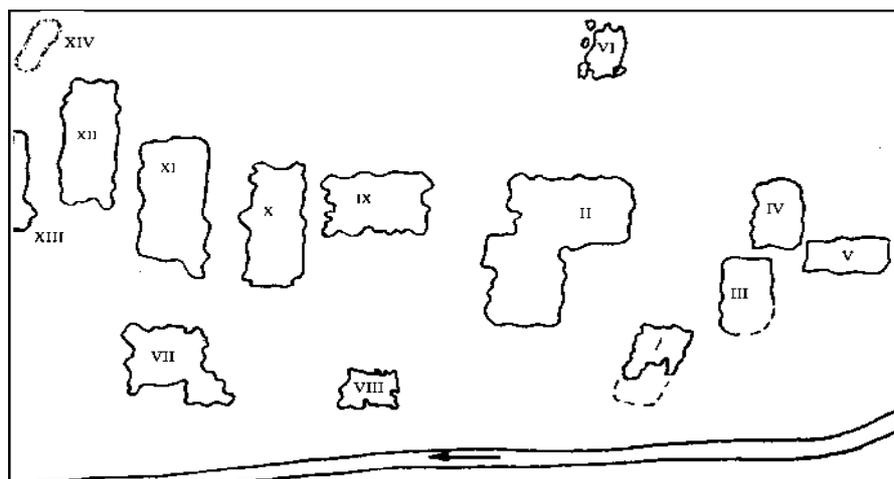

Рис. 1. 24. План ранньотрипільського поселення Олександрівка (за А.Л. Єсипенком)

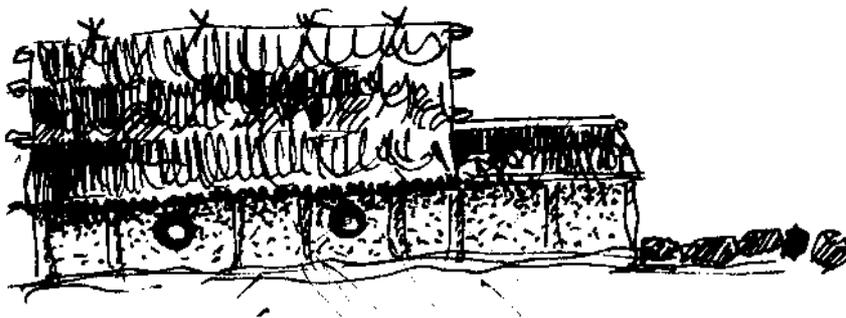
ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ І РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ

Для раннього періоду досліджено на території поширення культури (Румунія, Молдова, Україна) рештки понад 70 жител та інших споруд. Основним типом були наземні житла каркасно-стовпової конструкції, обмазані глиною (рис.1.25). Рідше трапляються залишки частково заглиблених жител або землянок.

Орієнтація жител залежить від планування поселення та місця його розташування. На поселеннях з розташуванням жител по колу вони по довгій вісі орієнтовані до центру селища. Якщо житла розташовані рядами, вздовж води - то вони по довгій вісі орієнтовані до неї. У разі садибної забудови центром для орієнтування по довгій вісі стає двір садиби.

Площа та розміри жител різняться у залежності від конкретних обставин у значному діапазоні. Ширина жител складає в середньому 4 - 4,5 - 5 м. , а в окремих випадках досягає 6 - 10 м. Стіни каркасно - стовпової конструкції. Проміжки між вертикально вкопаними або поставленими в обв'язці стовпами заповнювалися розколотим деревом або кругляком. З обох сторін стіни обмазували сумішшю глини з відходами обмолоту.

Рис. 1. 25.
Реконструкція
житла 3 із
ранньотрипільського
поселення
Сабатинівка – II
(малюнок з архіву
М.Л. Макаревича).

У будинках влаштовували горішні та міжповерхові перекриття. Їх робили з кругляку або колотого дерева. Такі перекриття обмазували сумішшю глини з відходами обмолоту або глиною без домішок. Прямих даних про конструкцію даху немає. Судячи з більш пізніх знахідок глиняних моделей жител дах мав бути дво - або чотирисхилий. Перекривали дах очеретом, оскільки соломка злаків, вирощуваних трипільцями, не була придатною для цього.

Вхід, якщо судити по моделям жител, влаштовували у короткій стороні будинку. Розкопки свідчать, що вхід робили з боку, поверненого до центру поселення або садиби. Долівка земляна. У двоповерхових житлах по перекриттю з колотого дерева

влаштували глиняну підлогу. Глину вживали чисту або в суміші з половиною. В останньому випадку поверхню вкривали тонким шаром чистої глини. Відомі сліди ремонту такої долівки шляхом нанесення чергового шару глини.

Приміщення опалювали за допомогою відкритих вогнищ або переносних жаровень.. Вогнища влаштували на округлих або прямокутних глиняних вимостках. Товщина вимосток від 3 - 5 до 10 - 15 см. Глина без домішок наносилася іноді у кілька шарів. Навколо місця для розведення вогню робили іноді глиняний бортик. Часом вогнище облаштували глиняними підставками для посуду. Будівлі побутово - господарського призначення зводили з тих же матеріалів, за тими ж правилами, що і житлові.

Проте в більшості випадків вони були під одним дахом із житловими приміщеннями. Для раннього періоду ремісничі будівлі невідомі. Аналіз домобудівництва ранньотрипільських племен дозволяє дійти до висновку про його відносно високий рівень. Монументальні, багатофункціональні споруди - житлово - господарчі комплекси, іноді досить значних розмірів, набувають поширення у трипільській культурі вже на ранньому етапі її розвитку.

За всіма параметрами будівельних конструкцій ранньотрипільські споруди не поступаються архітектурі більш пізніх етапів Трипілля. З огляду на це немає підстав погодитися з думкою В.Г. Збеновича про тривалу еволюцію трипільських жител від ранніх до пізніх етапів, а саме від простих до складних типів будинків.

Рис.1.26. Ділянка з відкритим вогнищем після розчистки з-під шару обмазки. Тимкове, ранній етап трипільської культури, кінець VI тис. до Р.Х. Розкопки Н.Б.Бурдо 1981р.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДАННІ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ ЖИТЛОВО - ГОСПОДАРЧИХ КОМПЛЕКСІВ РАНЬОГО ПЕРІОДУ.

Житло 2 із поселення Тимкове. Ранньотрипільське поселення Тимкове, Кодимського району Одеської області відкрито в 1952 р. А. Л. Єсипенком в центрі села. В 1981 р. в Н. Б. Бурдо дослідила залишки двох жител раннього етапу трипільської

культури. Поселення займало площу близько 2 га на першій, досить високій надзаплавній терасі струмка.

Залишки житла 2 після розчистки мали вигляд монолітного завалу із брил обпаленої глини квадратного в плані зі стороною 6, 5 м (рис. 1. 26 - 1.29). Випал будівельних решток сильний, до цегляного кольору, іноді трапляються невеликі обпалені до стану шлаку ділянки. В глиняній обмазці значна домішка полови. У верхній частині залягання фіксуються окремі шматки обмазки, вірогідно це все, що залишилося від конструкції горючого перекриття. Монолітне залягання обпаленої глини мало товщину 10-15 см. В центральній частині на монолітному шарі обпаленої глини розчищено конструкцію, яка розтріскалася на окремі невеликі плитки. Це - залишки відкритого вогнища, оформленого у вигляді квадратного в плані підвищення розмірами 1x1 м, зробленого з чистої глини, товщиною 3-4 см (рис.1.30). На монолітному шарі глиняного залягання знайдено окремі фрагменти кераміки, а в південній частині розчищено два розвали посудин.

Після розборки залягання пласту обпаленої глини виявилось, що шматки обмазки мали заглажену верхню частину, а на нижній зустрічалися відбитки дерев'яних конструкцій, більшість з них орієнтована в напрямку південь - північ.

Під монолітним шаром обпаленої глини виявлена основна кількість знахідок: це розвали посудин та невеликі цілі посудинки, які лежали окремими групами, зняття праці, пластика, а також глиняні рештки інтер'єру будинку. Частина речей, знайдених під завалом, була досить сильно обпалена, посудини - деформовані. Сліди вогню були помітні на усіх знахідках.

Рис.1.27. Розвали посудин, що лежали на землі, під шаром обпаленої обмазки з відбитками дерева. Тимкове, ранній етап трипільської культури, кінець VI тис. до н.е. Розкопки Н.Б.Бурдо 1981р.

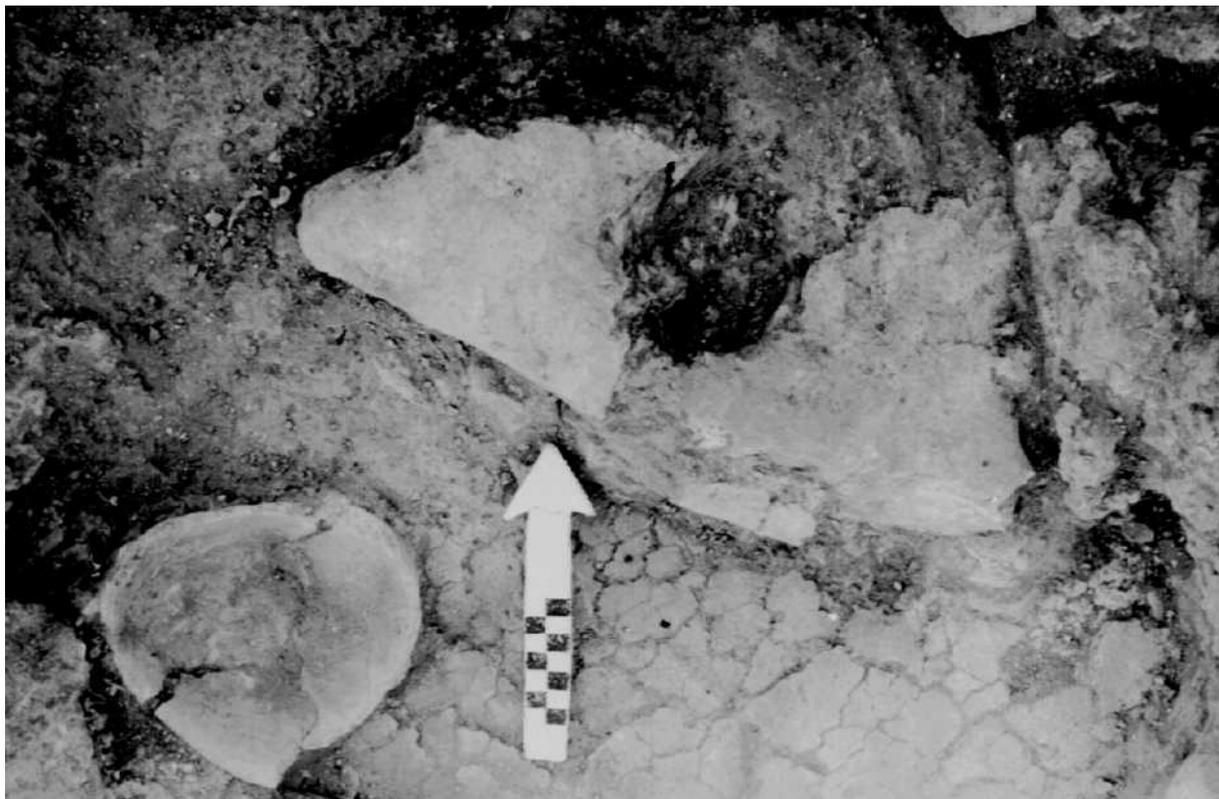
У південно - східній частині житла знаходилося відкрите вогнище з бортиком складної конструкції, що оточував з трьох боків черинь із чистої глини товщиною 5 см, намазаної на земляну долівку, який розтріскався на окремі плитки (рис. 1.26; 1.28;

1.29). Бортик - припічок виготовлено із глини з домішкою полови, його товщина 10 см, висота - 20 см. В ньому було зроблено фігурні вирізи (рис. 1.28 - 1.29; 1.30) для встановлення невеликих посудин, які знайдені поруч. Припічок було оздоблено також рогоподібними виступами та круглою підставкою на ніжці (рис.1.31). Ці окремі глиняні елементи було розчищено на тому місці, де вони були в давні часи.

Поруч із вогнищем на земляній долівці знайдено розвали двох сховищ, зроблених із глини з домішками полови, одне з них гарно збереглося. Сховище, вірогідно, призначалося для зерна, в плані квадратне, 30х30 см, стінки товщиною 1 см трохи нахилені до середини, висота - 40 см. Поруч знайдено дві антропоморфні фігурки, стільці для них, зооморфні наліпи від великої посудини з тіста з домішкою полови.

У конструкцію житла входили дві ями (рис.1.30 – 3, 4), виявлені після розборки моноліту обпаленої глини. Ями на тлі завалу обпаленої глини фіксувалися у вигляді певного місцевого зниження рівня обмазки, невеликих западин.

Яма 2 в момент руйнування житла не була заповнена до країв, зверху до неї потрапили брили обмазки. Округла в плані яма мала діаметр 1, 2 м, прямі стінки, глибину 0, 9 м від рівня земляної підлоги. Під шматками обмазки, яка потрапила у яму під час руйнування житла, було знайдено розвал посудини обгорілим зерном. Заповнення ями містило значний відсоток попелу, дуже рихле, гарно відділялося від стінок. На глибині 0,5 м від рівня, з якого була впущена яма, простежено суцільний шар обпаленої глини цегляного кольору товщиною 20 см, ретельно заглажений зверху,

*Рис.1.28. Фрагмент глиняної конструкції навколо відкритого вогнища і розвал горщика. Тимкове, ранній етап трипільської культури, кінець VI тис. до н.е
Розкопки Н.Б.Бурдо 1981р.*

*Рис. 1.29. Фрагменти глиняної конструкції навколо відкритого вогнища і посуд.
Тимкове, ранній етап трипільської культури, кінець VI тис. до н.е.
Розкопки Н.Б.Бурдо 1981р.*

аморфний знизу. Під цим шаром обпаленої глини і до дна ями заповнення було дуже насичене попелом, траплялися окремі вуглики. У цьому заповненні було знайдено розвал кухонного горщика.

Яма 3 теж не була заповнена на момент руйнування житла. У плані вона кругла, діаметром 1 м, в профілі мішковидна, стінки трохи розширюються біля дна. До глибини 1, 1 м від рівня земляної долівки, з якої була викопана яма, її заповнення складалося з брил обпаленої глини, фрагментів товстостінного зерновика, розвал якого розчищено поруч з ямою (рис. 1. 16 – 3), черепків, каміння. Все це було перемішано з рихлим світло - сірим ґрунтом. З глибини 1, 1 м чітко простежуються прошарки попелу з вугликами. У цих нашаруваннях знайдено фрагменти посуду та деякі інші знахідки. Треба підкреслити, що на відміну від знахідок, зроблених безпосередньо під завалом обмазки, речі з ям не мали слідів повторного випалу.

Реконструкція житла 2 із поселення Тимкове. Описані рештки житла 2 дають значний матеріал для відтворення його вигляду. Маємо факти для реконструкції певних деталей будинку, реконструкція інших має різний ступень вірогідності. Квадратний в плані будинок мав розміри 6, 5х6, 5 м, орієнтований по сторонам світу. (Нагадаємо, що на нижній частині брил глиняної обмазки зафіксовано відбитки дерева орієнтовані в напрямку південь - північ). Будинок був глинобитний, двоповерховий. Більша частина решток, знайдених при розкопках, належить залишкам міжповерхового перекриття. Завал з обпаленої глини, який складався з решток верхнього шару обмазки та монолітного залягання нижнього шару, інтерпретується нами як обмазка глиною з домішкою полови дерев'яних горбилів міжповерхового (нижній шар залягання обмазки) та горищного (рештки верхнього шару обмазки) перекриттів.

Рис. 1. 29. Житло з поселення Тимкове. План та розрізи об'єктів (за Н. Бурдо). 1 – план залишків житла; 2 – розріз будівельних решток по лінії А – Б; 3 – яма для попелу; вогнищева яма. Умовні позначення: 1 – брили обмазки; 2 – фрагменти кераміки; 3 – камені; 4 – кістки тварин; 5 – прошарки попелу; 6 – контури вогнища; 7 – камені; 8 – фрагменти кераміки; 9 – статуетки; 10 – сокира; 11 – заповнення вогнищевої ями; 12 – контур завала обпаленої глини.

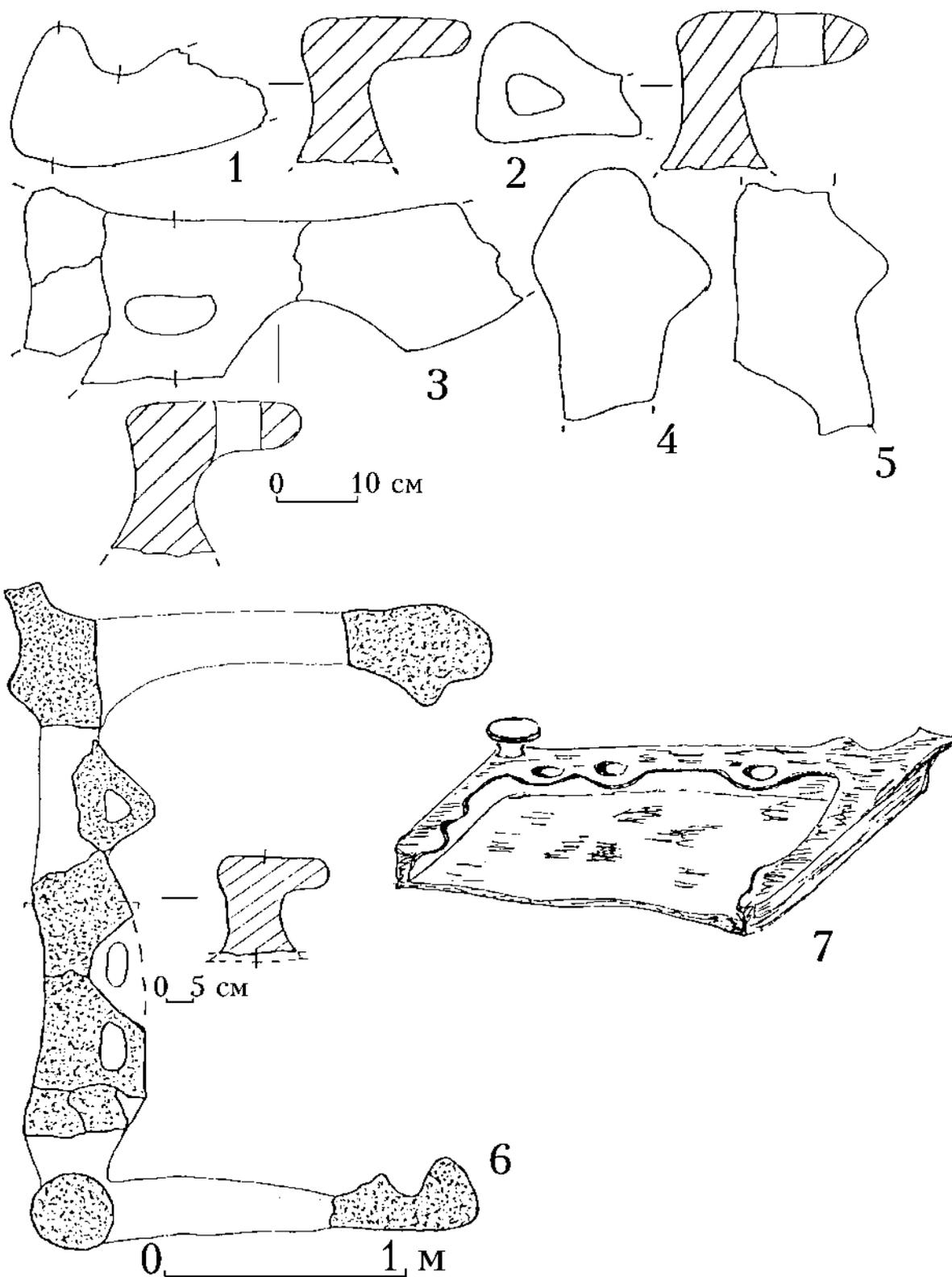
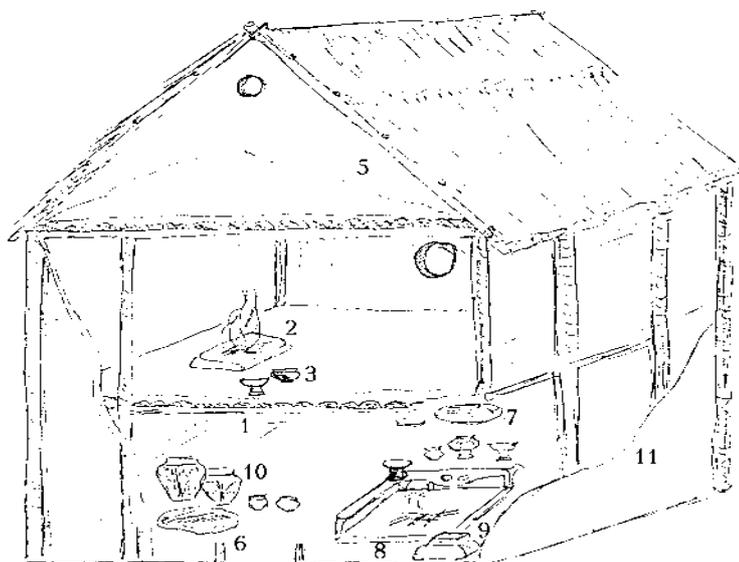

Рис. 1.30. Вогнище з житла 2 поселення Тимкове. 1–5 фрагменти глиняних конструкцій; 6 – схема розташування глиняних деталей навколо вогнища; 7 – реконструкція вогнища (за Н.Б. Бурдо)

Рис. 1.31. Глиняне сховище для зерна(?) біля відкритого вогнища Тимкове, ранній етап трипільської культури, кінець VI тис. до н.е. Розкопки Н.Б.Бурдо 1981р.

Питання випалу глиняних конструкцій та інвентаря житла не мають відношення до його конструкції, воно буде розглянуто нами окремо. Долівка будинку була земляною. На ній було зведено з глини вогнище з фігурним припічком (рис. 1.31-1.32), а також сховища для зерна (рис. 1.31). Частина посуду була розставлена на долівці, частина містилася на припічку вогнища. Поруч з вогнищем в долівці була викопана яма 2, яка використовувалася як місце для попелу від вогнища. Потім яму переобладнали під вогнище, дещо заглиблене в долівку, де на глибині 0,5 м зробили черинь із шару глини глини. Вірогідно після цього для попелу викопано яму 3. Біля краю цієї ями стояли зерновики, черепки від одного з них потрапили до верхнього шару ями під час руйнування житла.

Рис. 1.32. Реконструкція житла 2 із поселення Тимкове (за Н.Б. Бурдо).

Міжповерхове перекриття було зроблено із горбилів, відбитки яких фіксуються знизу брил обмазки, на які намащений ретельно заглажений шар глиною з домішкою полови товщиною від 10 до 15 см.. Цей шар був долівкою приміщення другого поверху. На долівці було споруджено підвищення із чистої глини розмірами 1x1 м, товщиною 3-4 см. Вірогідно, що це черинь вогнища. Поруч з ним було поставлено дві посудини. Про наявність горищного перекриття свідчать рештки верхнього шару обмазки, які збереглися дуже погано.

Обпалено не лише глиняні конструкції будинку, але й інвентар, причому при досить високих температурах, бо зустрічаються ділянки обмазки у стані шлаку, а також деформовані та навіть ошлаковані посудини, що виключає можливість використання вогню при спорудженні будинку. Виходячи з того, що сотні вивчених трипільських жител загинули при пожежі, а "конструктивна" функція вогню виключена, лишається приєднатися до думки про ритуальне спалення даного будинку, в якому побутовий інвентар було розставлено як поховальний, що перетворює житло на "будинок мертвих". Детально ця гіпотеза була розглянута свого часу в працях К.В. Зіньковського та В.І. Маркевича.

*Рис.1.33. Розкопки на ранньотрипільському поселенні Олександрівка, 1971 рік.
Фото К.В.Зіньковського.*

Житло 2 з поселення Олександрівка. Поселення Олександрівка біля села Кирилівка Кодимського району Одеської області вивчалось в 50 - ті роки А. Єсипенком, в 70 - ті К. Зіньковським (рис.1.33). Поселення займало площу біля 5 га на похилому схилі балки, по дну якої притікає струмок. Розкопані будинки було розташовано рядами уздовж берега струмка, на схилі. Нижче пропонуємо дані про розкопки та можливі реконструкції жител 2 та 14.

Житло 2 виділяється серед будівель Олександрівки незвичайною - "Г" подібною в плані формою та велетенськими розмірами - його площа - 396 м² (це тільки на рівні одного поверху), загальна ж - біля 800 м². Розкопані А. Єсипенко рештки житла 2 виглядали як "Г" - подібне в плані залягання щільного завалу аморфних брил обпаленої глини (рис. 1.37), товщина яких іноді сягала 15 см, а загальна потужність завалу досягала 35 см. Знизу обмазка часто мала відбитки горбилів. Довжина залягання 26 м,

ширина у найбільшій частині 22 м. Зафіксовано два шари обпаленої глини з побутовим інвентарем поміж ними та під шаром обмазки (рис.1.35; 1.36).

Результати археологічних досліджень дозволяють реконструювати монументальну глинобитну двоповерхову споруду, загальна площа двох поверхів якої складала близько 800 м кв. (рис. 1.38).

Долівка першого поверху, що, вірогідно, використовувався як господарське приміщення, земляна. Міжповерхове перекриття з кругляку та горбилів, на які намащено шар глини з домішкою полови. Цей шар обмазки був долівкою другого поверху. Значні розміри залягання обпаленої глини вказують, що ширина будинку була не менш, ніж 12 метрів , що змушує припускати неможливість опори дерев'яних конструкцій перекриття тільки на стіни і вимагає спорудження стовпових опор в середині приміщень будівлі і розподілу її на декілька приміщень на рівні першого поверху (рис. 1. 36).

На долівці другого поверху споруджено три квадратні вимостки з чистої глини площею 1, 5 x 1, 5 м кв. , які були черенями відкритих вогнищ. Наявність цих вогнищ та їх розташування в будинку дозволяє припустити, що на рівні другого поверху житло 2 поділялося на три приміщення: північне, південне та південно - східне. Навколо вогнищ було розставлено групами різноманітний посуд, знаходилися ритуальні речі - антропоморфні фігурки та керамічні черпаки (рис. 1.35-1.36). Не виключена можливість того, що ця споруда могла бути і певним культовим осередком для мешканців поселення.

Монументальність будівлі 2 із Олександрівки, її надвеликі розміри, поділ поверхів на господарчі та жили частини та на декілька жилих приміщень дозволяє розглядати її як житлово - господарчий комплекс і стверджувати, що такі багатофункціональні, розвинуті в архітектурному аспекті споруди з'являються вже на ранньому етапі трипільської культури.

*Рис.1.34. Посуд,
деформований під час
пожежі.
Видно фрагмент
обмазки, який прикріпив до
посудини.*

*Поселення
Олександрівка. Розкопки
А.Л.Єсипенка.
Одеський археологічний
музей.*

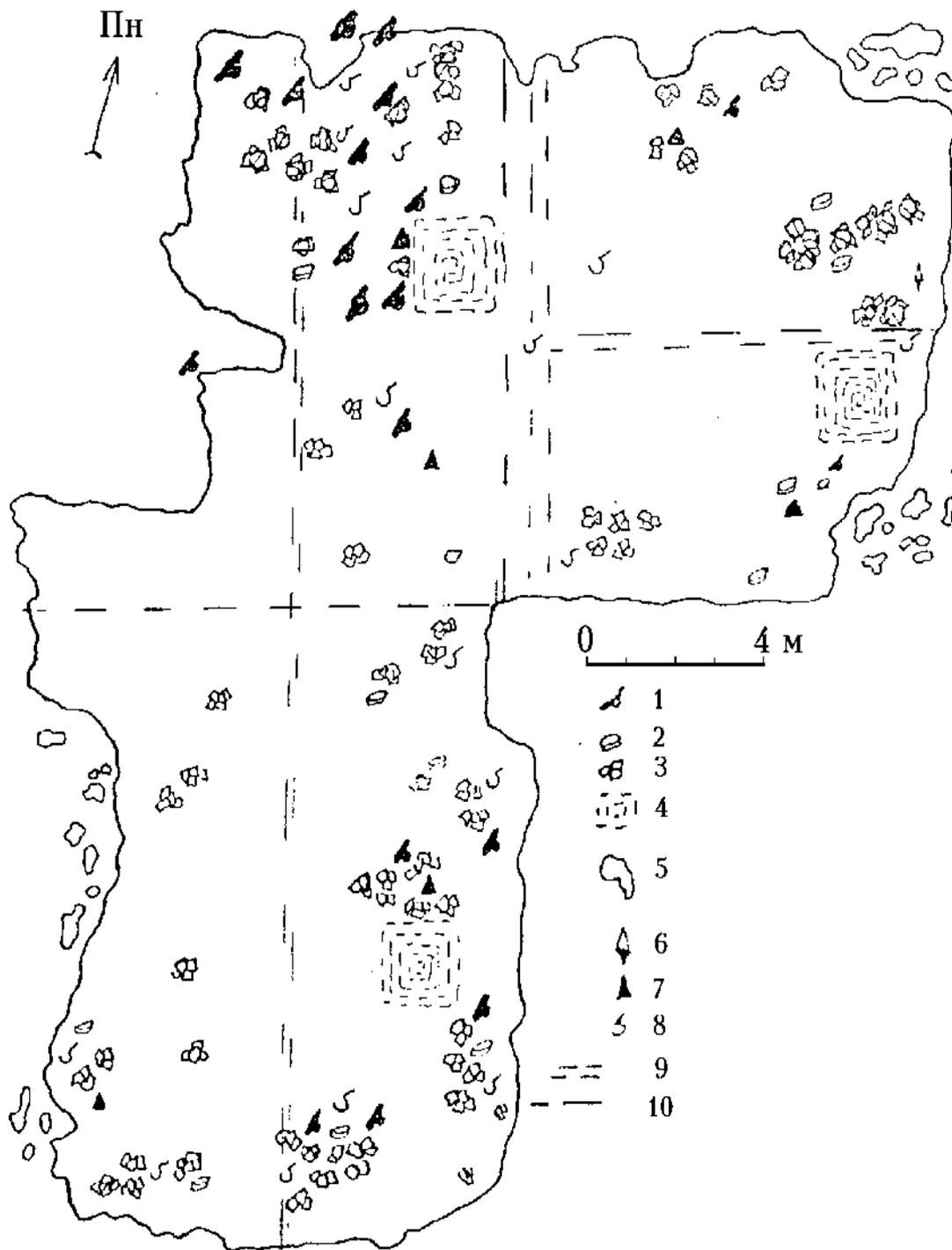

Рис. 1. 35. План решток житла II з поселення Олександрівка (за А. Єсипенком).
 Умовні позначення: 1 – антропоморфні статуетки; 2 – камені; 3 – фрагменти посуду;
 4 – вимостки; 5 – контур завалу обпаленої глини; 6 – мідна проколка; 7 – знаряддя
 праці з кременю; 8 – фрагменти черпаків; 9 – вірогідні місця розташування опорних
 стовпів або сволоків; 10 – можливі стіни всередині приміщень на рівні 1 – го поверху.

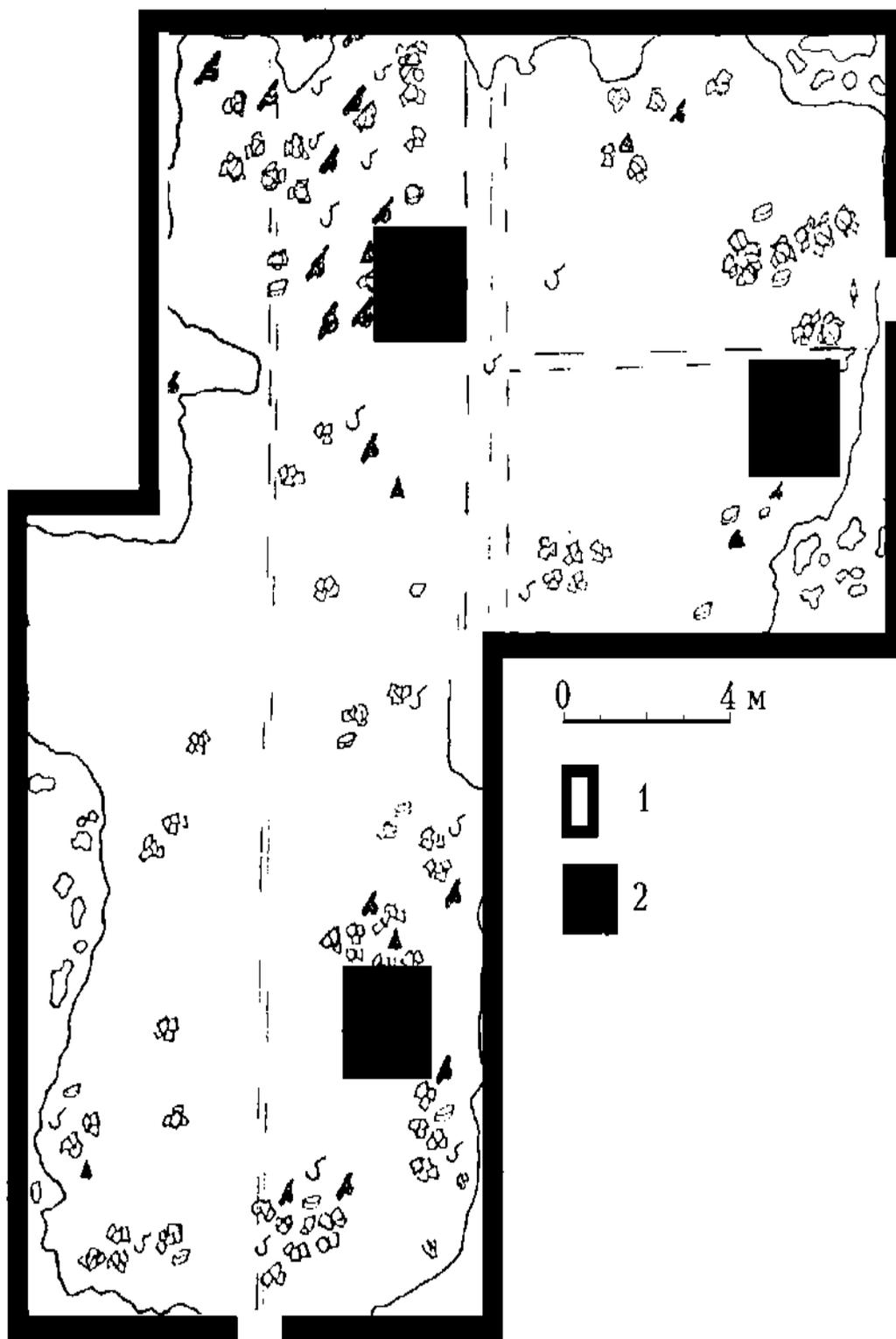
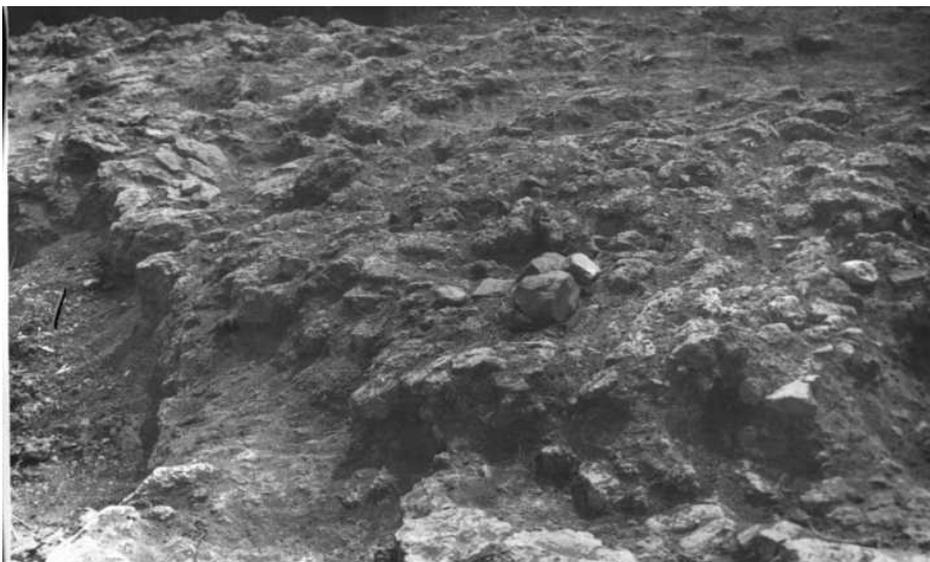

Рис. 1. 36. Схематична реконструкція плану житла II з поселення Олександрівка на рівні другого поверху, накладена на план А. Єсипенка (за Н. Бурдо).
Умовні позначення : 1 – контури стін; 2 – вогнища. Решта позначень – див. рис.35.

*А) Загальний
вигляд завалу
обпаленої
обмазки з
відбитками
дерева*

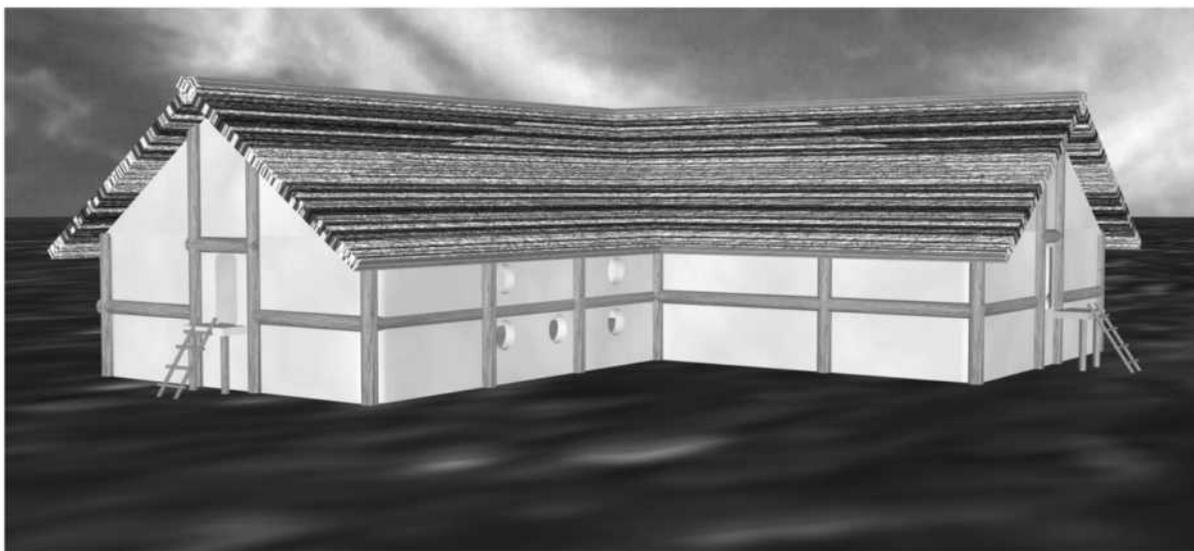

*Б) Завал
обмазки
міжповерхового
перекриття
(фрагмент)*

*В) Розвали
посудин,
розшищені з-під
завалу
перекриття
житла 2.*

Рис. 1.37. Поселення Олександрівка, ранній етап трипільської культури, початок V тис. до н.е. Розкопки А.Л.Єсипенка.

Рис. 1.38. Реконструкція житла 2 з поселення Олександрівка.

Дах, стіни будинку з Олександрівки реконструйовано за тими ж принципами, що в Тимкові. Зберігають свою силу і висловлені раніше міркування щодо ритуальної пожежі, яка стала причиною знищення поселення Олександрівка (Зиньковский, 1990, с. 20; Маркевич, 1981, с. 139).

1.3. ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПЕРІОДУ (4600 - 3500 рр. до н. е)

ЛАНДШАФТНО - ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

До цього розділу ми включили поселення етапів VI, VI - II, VII та CI трипільської культури. Для середнього періоду характерні як малі, так і великі поселення, що налічували вже сотні будівель. Зберігався традиційний план забудови по колу, що набуває виду витягнутого еліпсу, кількість таких планувальних структур могла досягати трьох - чотирьох, як у Володимирівці. Саме в середньому Трипіллі з'являються величезні поселення - протоміста площею 100 - 300 га: Веселий Кут, Небелівка, Гордашівка та інші - переважно в східному ареалі поширення культури. У їх плануванні з'являються вулиці та квартальна забудова, помітні на аерофотознімках¹⁶.

Поступово зростають розміри та змінюється традиція планування невеликих поселень. Так, у Подністров'ї на етапі V - II відомі селища з 100 - 120 будівель, поділені на чотири квартали з забудовою в центрі - Коновка (рис. 1.39) виділяються центральні будівлі на поселеннях, в точці поєднання цих кварталів. У Конівці таку будову розкопано, вона виявилася святилищем.

Найбільш складними за плануванням були величезні пізньотрипільські поселення Побужжя. Поселення - протомісто біля с. Майданецького Тальнівського району Черкаської області було розташоване на краю вододілу, частково займаючи долину річки Таллянки в урочищі "Майдан" Зі сходу урочище обмежене долиною річки Таллянки (права притока р. Гірський Тікич, басейн Південного Бугу). Лівий берег річки похилий, правий - крутий, з ухилом до 15 градусів. З заходу місце розташування поселення було обмежено долиною, по дну якої протікав безіменний струмок. Ця місцевість нині має назву Широка Долина. Таким чином трипільське поселення з трьох

¹⁶ Шишкін К.В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки [Черкас. обл.] // Археологія, 1985. – Вип. 52. – С. 72–77.

боків було обмежене природними рубежами. З напільної сторони частина перемички перетиналася глибоким яром, по дну якого протікав струмок.

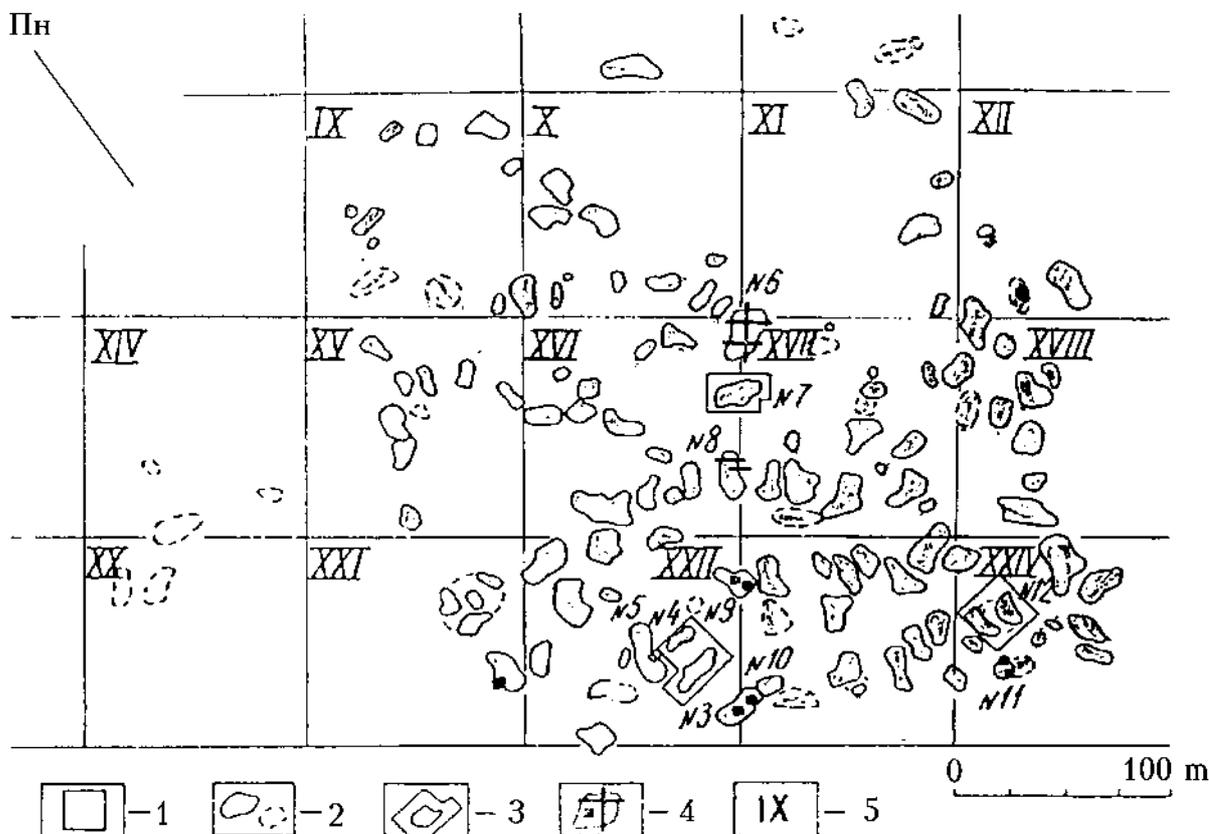

Рис. 1. 39. План трипільського поселення Коновка даними магнітної зйомки (за В. П. Дудкіним). Умовні позначення : 1 – квадрати магнітної зйомки; 2 – контури решток жител за даними магнітної зйомки; 3 – розкопані житла; 4 – житла, досліджені контрольними траншеями; 5 – номери квадратів магнітної зйомки.

Планування трипільського Майданецького може бути досліджене на підставі вивчення аерофотознімків, плану за даними магнітної зйомки (рис. 1.42) та результатів розкопок. На аерофотознімках добре помітні еліптичні структури, помітна квартальна забудова в центральній частині поселення. В окремих місцях помітні навіть поодинокі будівлі, площі, "вулиці", в'їзди на поселення. В цілому співпадає зі знімком більш детальний, магнітний план Майданецького. Розміри та розміщення 1575 жител визначено за магнітними аномаліями від їх решток. Частина з них розташована в чотирьох еліптичних структурах, які вписані одна в одну. Найкраще помітно перший, або центральний еліпс та другий, який відділено від нього незабудованою площею. У південно - східній частині поселення помітно чотири ряди будівель, а у північно - західній та північно - східній - лише три.

Будівлі, що включені до еліптичних структур, орієнтовані, як правило, по довгій вісі до центру поселення. В центрі пам'ятки, в оточенні першого овалу забудови знайдено 500 аномалій від жител. Частина з них, особливо в північній частині поселення, вишикувана по лініям, обриси які нагадують вулиці та квартали.

Рис. 1.40. Вид на місце розташування поселення трипільської культури біля с. Володимирівка з лівого берега р. Синюхи (За Т.С.Пассек)

Рис. 1.41. Вид на місце розташування поселення трипільської культури біля с. Майданецьке з високого правого берега р. Тальянки (фото М.Ю.Відейка)

Довжина деяких вулиць досягала 100 - 200 метрів. На плані помітно кілька значних за площею незабудованих ділянок у центрі поселення. Вони мають площу від 1 до 3 - 4 гектарів.

Перший, центральний еліпс, що оточував "вулиці" та "квартали", мав розміри 800x1200 м. Тут тісно одна біля одної стояло 225 будівель різних розмірів. Усі вони по довгій вісі були орієнтовані до центру поселення. Інтервал між будинками був від 0,5 до 1 - 2 м. Як показали розкопки, вони були конструктивно з'єднані один з одним. На думку К.В. Зінковського, на віддалі кількох метрів від торців жител із напільної сторони проходила глинобитна стіна, опливи якої виявлено під час досліджень. На плані поселення помітно кілька в'їздів до центральної частини, які мають продовження у вигляді "вулиць".

Простір між центральним та другим овалами не було забудовано. Відстань між ними складає від 70 до 100 метрів на різних ділянках. Можна вважати, що це було зроблено в оборонних цілях. Другий овал забудови мав розміри 1000x1400 метрів.

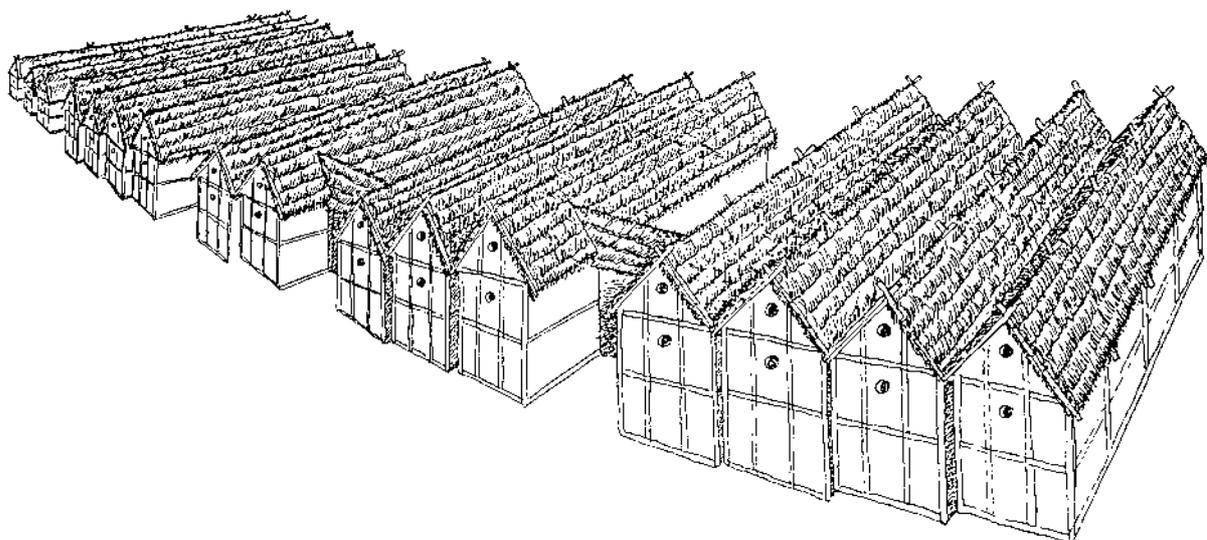
Виходячи з щільності забудови, типової для першого овалу та даних розкопок другого тут мало б бути принаймні вдвічі більше жител - до 330 - 350.

Саме у другому овалі було проведено найбільші розкопки - досліджено рештки 25 житлово - господарчих комплексів. На дослідженій ділянці житла по довгій вісі були орієнтовані до центру поселення і стояли впритул одне до одного, з інтервалом не більше 1 - 1,5 м, так само, як і у центральному овалі. Тобто поселення мало ще одну лінію з прибудованих одне до одного жител (рис.1.43). Третій овал забудови мав розміри 1200x1800 м.

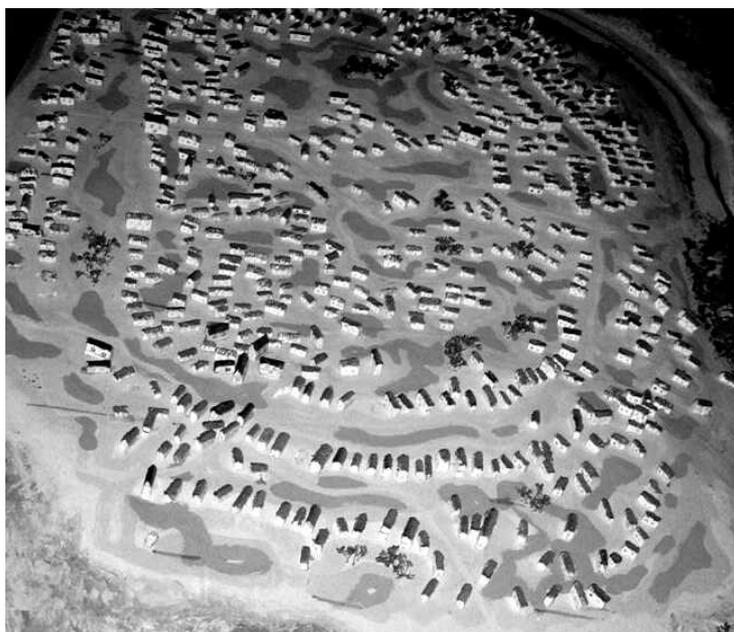

Рис. 1. 42. План трипільського поселення Майданецьке за даними магнітної зйомки (за В. Дудкіним). Умовні позначення: 1 – рештки жител; 2 – житла, перекриті насипом кургану; 3 – можливі контури жител; 4 – ставок.

У ньому нараховано 115 комплексів. Тут так само частина пам'ятки знаходиться під сучасною забудовою та зруйнована на схилі річкової долини - отже загальне їх число мало б бути дещо більшим. Четвертий овал забудови мав розміри 1300x1900 м. Місцями на плані споруди четвертого еліпсу зникаються з третім.

Рис. 1. 43. Майданецьке, реконструкція суцільної забудови – «жилої стіни» за даними археологічних досліджень.

Рис. 1. 44. Макет трипільського поселення - протоміста біля с. Майданецького. Музей історії хліборобства в м. Тальне.

Досить чітко ця структура простежена із напільної сторони, однак інтервал між житлами тут досить значний і вони не утворюють суцільної забудови, як ми це спостерігали у першому та другому овалах. Простір між третім та четвертим овалами хаотично забудовано, причому особливо щільно - над Широкою Долиною, в найбільш захищеному місці. За межами четвертого овалу виявлено кілька десятків магнітних аномалій, в тому числі досить сильних. Висловлювалися припущення, що тут могли розташовуватися виробничі комплекси, а значні аномалії належать решткам гончарних печей.

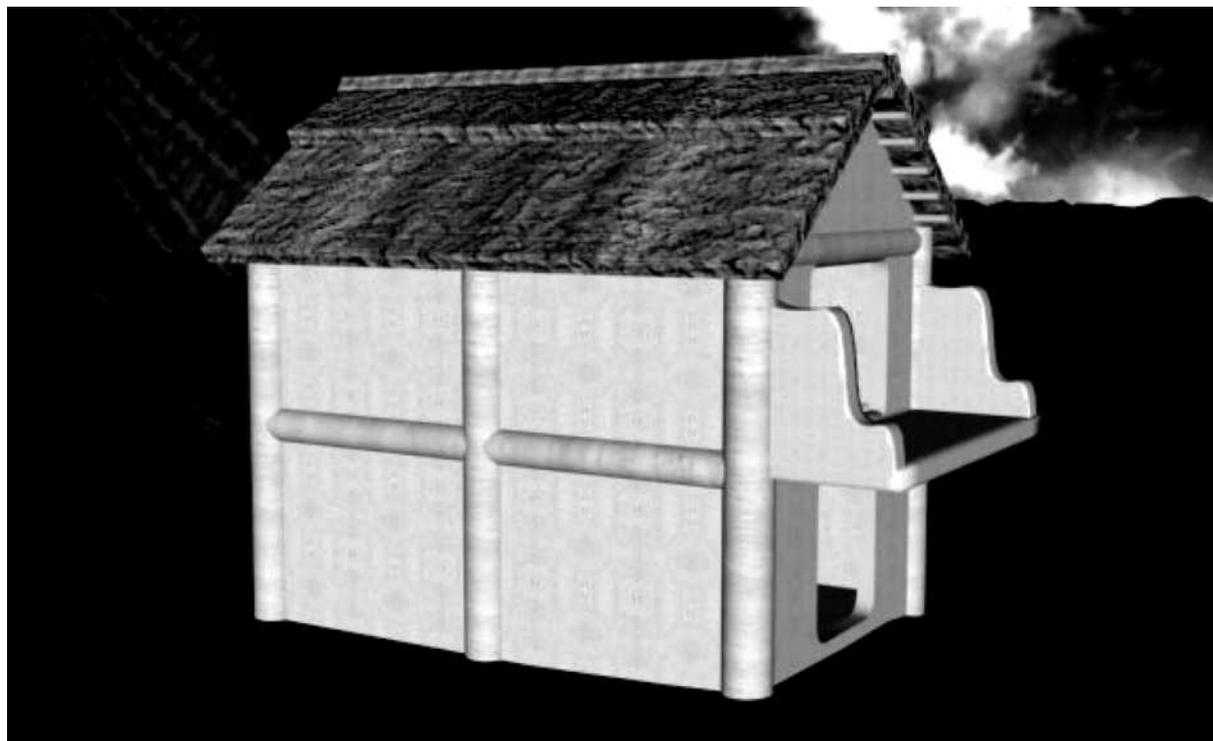
Тип поселень-протоміст проіснував понад 1000 років і для його забудови було вироблено саме цю планувальну схему, що включала тисячі жител, спланованих в овальні структури, з вулицями та кварталами, складною системою укріплень. Перед нами - можливо найдавніші міста Європи.

У Середньому Подністров'ї в цей час зберігались архаїчні планувальні структури, де в малих поселеннях житла розміщувалися по колу (Коломийщина - І), в центрі будувалося два - три комплекси. Відомі також поселення, які склалися з двох кіл, в кожному з яких було по 10 - 18 споруд. Поселення трипільської культури на Дніпрі могли налічувати від 10 - 15 до 30 - 40 і навіть 100 наземних жител.

На периферії селищ знаходилися звалища для побутових відходів, простежені археологами у вигляді "черепашкових куп" та ям.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ І РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ

Число розкопаних жител середнього періоду Трипілля становить близько 450. Це була епоха розквіту трипільської архітектури. Вивчено різноманітні за призначенням споруди на всій території поширення культури. Переважають наземні житла каркасно - стовпової конструкції, споруджені з дерева і обмазані глиною. Поширені двоповерхові споруди. Перевірка відомостей про спорудження напівземлянок та землянок показала, що в більшості випадків йдеться про так звані "глинища" - котловани для добування глини, перетворені згодом на господарчі ями. Будівлі звичайно орієнтовані по довгій вісі до центру поселення, хоча на великих поселеннях відоме їх розташування у вигляді вулиць та кварталів.

*Рис. 1.45. Двоповерхове житло трипільської культури.
Комп'ютерна реконструкція на підставі глиняної моделі з Розсохуватки.*

Площа жител різноманітна. Кількісно переважають будівлі площею від 60 до 120 м² (із врахуванням двоповерховості), що складають понад дві третини будівель. Близько 10 % припадає на споруди площею 150 - 200 м². Трапляються будівлі площею 300 і більше квадратних метрів (з урахуванням двоповерховості).

Стіни каркасно - стовпової конструкції, з заповненням проміжків між стовпами колотим деревом, зрідка - плетені з лози. Зовні та зсередини такі стіни обмазували глиною з домішкою половини. Поверхню вкривали тонким шаром глини, фарбували. Знайдено також рештки монолітних глинобитних стін.

Про конструкцію даху можна судити виходячи лише із зображень на моделях жител. Маємо два типи даху - двосхилий та чотирихилий. Є підстави припустити, що двосхилий дах типовий для суспільних або культових споруд, а чотирихилий - для житлово - господарчих комплексів. На моделях показано також крокви та покрівлю з стебел рослин, вірогідно це очерет. В даху показано округлий проріз - ймовірно, для виходу диму.

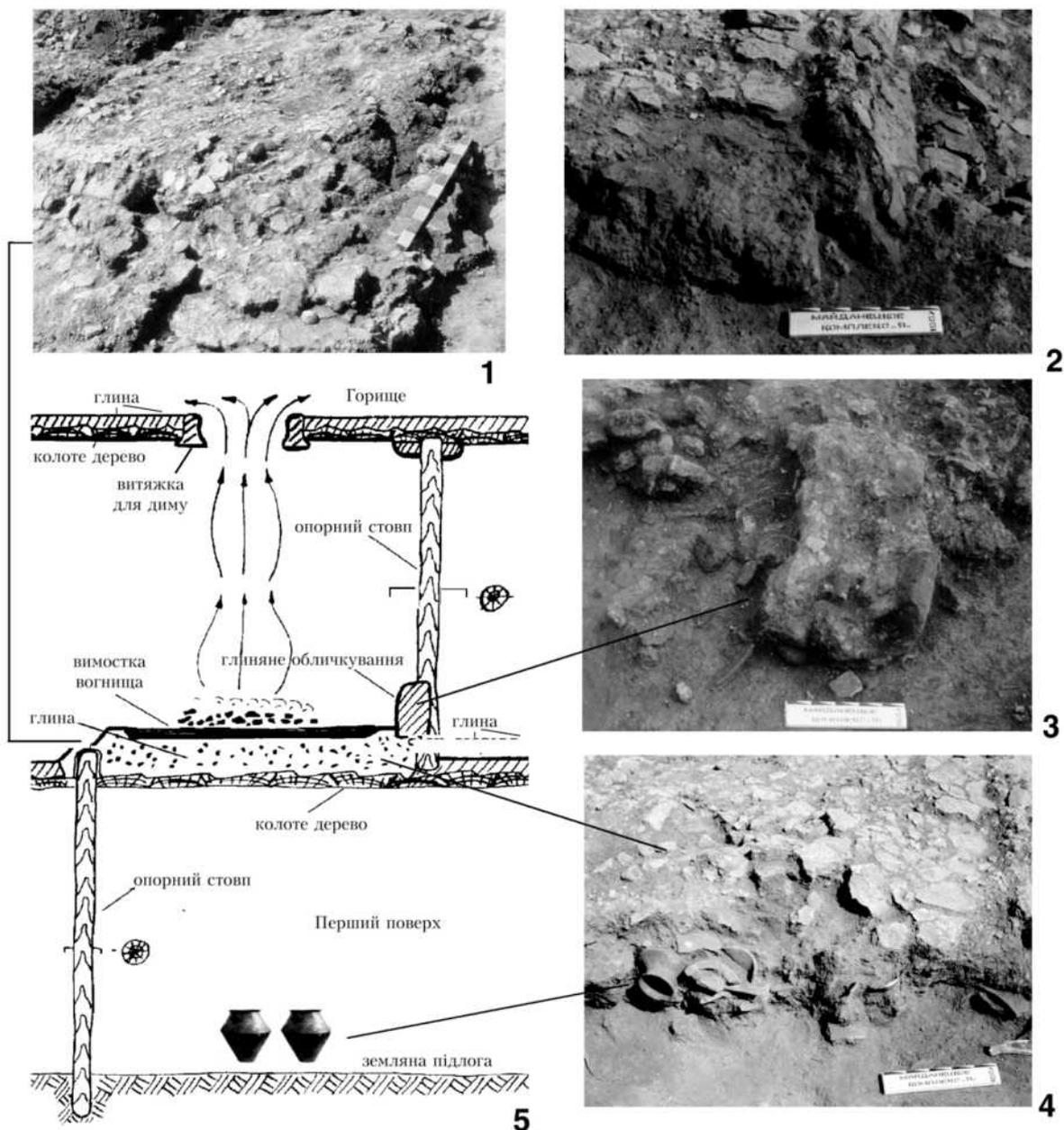

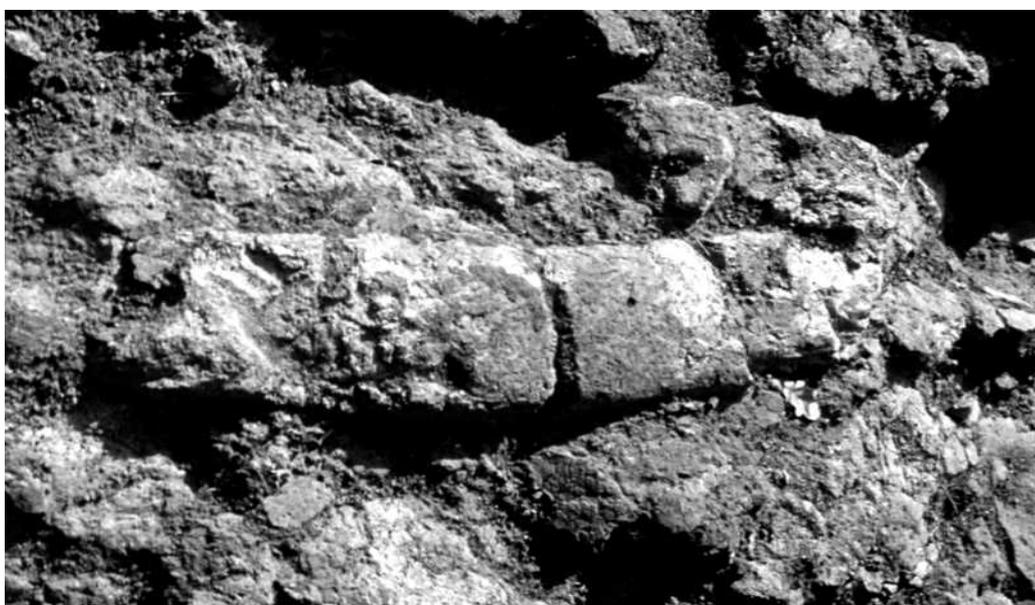
Рис. 1. 46. Реконструкція відкритого вогнища на другому поверсі житла. За даними розкопок у Майданецькому 1987р..

Вхід до житла знаходився, як правило, із внутрішньої сторони поселення. Ширина входу 0,7 - 0,8 м визначена за знахідкою глиняного порогу на поселеннях Майданецьке (рис.1.47) і Тальянки. Долівка земляна у одноповерхових житлах, за винятком поселень на Дністрі, де її обмазували тонким шаром глини та фарбували. Підлога другого поверху обмазувалася кількома шарами глини. Нижній складався з чистої глини, або глини з рослинними домішками, яка укладалася по дереву перекриття як нівелюючий шар загальною товщиною 10 - 20 см, іноді в декілька прийомів, залежно від потрібної товщини. Верхній шар, який вирівнював підлогу, робили з чистої глини, товщиною від

0,5 до 2 см та фарбували в червоний колір. Цю поверхню доводилося періодично ремонтувати та підфарбовувати.

Як опалювальні споруди споруджувалися відкриті вогнища або купольні печі. Останні зображено на деяких з трипільських глиняних моделях жител (рис.1.5; 1.6). Відкрите вогнище робили на глиняному помості товщиною 20 - 40 см, виготовленому з глини без рослинних домішок (рис.1.46). Стандартні розміри такого помосту становлять біля 2х2 м. Вогонь розводили в центрі на площі біля 1х1 м. Черинь в цьому місці звичайно доводилося ремонтувати по кілька разів за час існування житла. Біля відкритого вогнища в перекритті влаштовували круглий отвір для виходу диму діаметром до 0,4 м, обмазаний глиною і пофарбований.

Для цього етапу типові знахідки глиняних лав вздовж стін довжиною 4-8 м, шириною 0,2-0,4м та висотою 0,1- 0,25 м, зроблених із глини з рослинними домішками та пофарбованих в червоний колір. Лави показано на моделях жител (рис.1.5; 1.6) було відкрито під час розкопок(рис.1.49). Звичайно лава розташовувалася вздовж стіни навпроти печі або вогнища, тоді на ній розставляли посуд, у тому числі великі піфоси - тару для припасів, яку робили з глини із домішкою полови і прикрашали ритим орнаментом. (рис. 1.5; 1.48).

Рис.1.47. Залишки глиняного порогу приміщення на другому поверсі житла. Майданецьке, розкопки 1986 року.

Рис.1.48. Розвал посудини для зберігання зерна - піфоса, що стояв на земляній підлозі (після розчистки завалу обпаленої глини. Майданецьке, розкопки 1988 р.

*Рис.1.49. Залишки
глиняної лави -
подіума вздовж
довгої стіни
житлового
приміщення.*

*Майданецьке,
розкопки 1989 р.*

Іноді глиняна лава споруджувалася по периметру приміщення або вздовж двох стін. Крім лав з глини робили різноманітні корита, у які іноді вставляли зернотерки.

З глини робили жертovníки, які знайдено в багатьох житлах та показано на моделях (рис.1.5; 1.6; 1.53А). Жертovníки хрестоподібні в плані або круглі, діаметром до 1- 1,5 м та прямокутні. Ці священні місця фарбували в червоний колір та прикрашали ритим спіральним орнаментом. Стіни будівель фарбували з обох сторін, застосовуючи мінеральні фарби на розчинниках органічного походження або на воді. Найпоширеніший колір фарбованих стін - темно - червоний, коричневий. Підлогу, деталі інтер'єру, глиняні вимостки фарбували в червоний колір. На керамічних моделях показано схеми розпису стін іззовні та усередині (рис. 1.7; 1.8).

*Рис.1.50. Залишки обличкування отвору
для виходу диму у горищному перекритті,
які впали на посуд, поставлений на черинь
відкритого вогнища.*

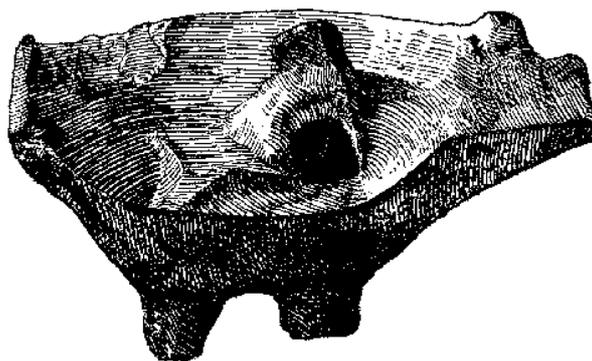
Майданецьке, розкопки 1987 р.

Для розпису використовували білий та чорний, а також різноманітні відтінки червоного кольору. Мотив орнаменту магічного змісту: дуги, напівкола, кола, трикутники, прямі та під кутом лінії. Так було розписано ззовні та зсередини стіни відкритої моделі, знайденої 1940 року у Володимирівці (рис.1.8). Усередині будинку вузькі фризи з косими лініями йшли у верхній частині стін. На володимирівській моделі фестонами з дуг прикрашено також підлогу житла. На моделі з Ворошилівки іззовні показано в простінках між стовпами розпис, що передає сильно стилізований “зміїний” орнамент, типовий для мальованого посуду Трипільля(рис.1.11). Навколо входу малювали геометричні орнаменти, які правили за обереги. (рис.1.7; 1.8) Аналогічні розписи робили навколо вікон з обох сторін. Усередині геометричний орнамент утворював фриз у верхній частині стіни (рис. 1.8).

*Рис. 1. 51. Фрагмент
трипільської моделі житла із
зображенням купольної печі.*

*Перша половина IV тис. до н. е.
Поселення Сушківка.
З розкопок В. Козловської.
Рисунок М.Л. Макаревича.*

БУДІВЛІ ПОБУТОВО - ГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Досліджено невелику кількість будівель побутово - господарського призначення, що за конструкцією принципово не відрізняються від описаних вище жител. Відомі навіть двоповерхові споруди господарсько - побутового призначення (Майданець). Єдиною відміною можна вважати відсутність опалювальних споруд. Зрідка трапляються намазані на землю глиняні черені відкритих вогнищ діаметром 0,5-1 м. У більшості випадків для потреб господарства використовували перший поверх або окремі відсіки житлових будівель.

РЕМІСНИЧІ БУДІВЛІ

Відома незначна кількість будівель ремісничого призначення, що за конструкцією принципово не відрізняються від наземних трипільських жител. Наприклад, гончарна майстерня з поселення Веселий Кут, досліджена О.В. Цвек (див. Додаток 3). У більшості випадків для ремісничої діяльності використовували перший поверх або окремі відсіки житлових будівель, де встановлювали необхідні пристрої.

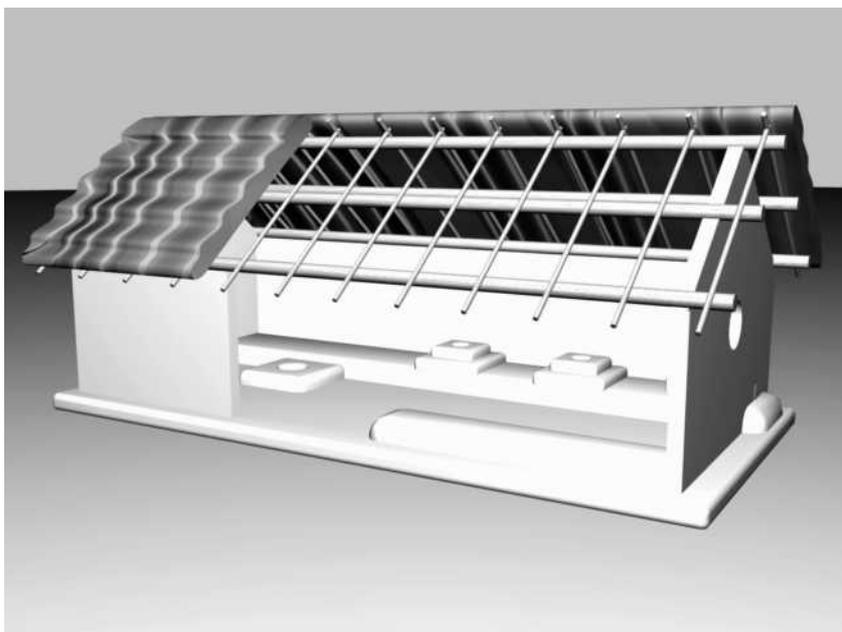
ВЛАШТУВАННЯ САДИБИ

Археологічні розкопки дають підстави припускати існування садиб, що склалися з двох - трьох житлово - господарчих комплексів. Поблизу жител знаходять господарчі ями, ями для припасів, глинища. Оскільки площа за межами жител досліджена недостатньо, то важко скласти більш повну картину трипільської садиби. Фахівці вважають, що садиба могла належати великій патріархальній сім'ї, у випадку, коли йдеться про групу з 2 - 3 житлово - господарських комплексів.

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

Про існування храмових будівель можуть свідчити глиняні моделі - так, на Володимирівській зображено в приміщенні лише хрестоподібний жертвник, немає ні печі ні інших звичайних деталей інтер'єру (рис.1.8). Модель з Ворошилівки, на думку С.О. Гусева, відображала зовнішній вигляд храму, з рогоподібними виступами на фасаді та настінними розписами (рис.1.11). Фасади культових будівель відтворено, можливо, і на глиняних виробках, що походять з розкопок у Трушешті (Румунія). Фасад розділено напівколонами з антропоморфними навершнями, які оточують овальні вікна. Фронтони також увінчано антропоморфними зображеннями.

Археологами досліджено рештки споруд, які розглядаються, як культові. Їх вирізняє наявність вівтаря в центрі споруди, або кількох вівтарів, як у храмі, дослідженому О.В. Цвек на поселенні Шкарівка (рис.1.51а) інвентар - численні статуетки, ритуальний

Рис.1.51а
Святилище із
поселення Шкарівка.
Друга половина
V тис. до н.е.

*Реконструкція за
даними розкопок
О.В. Цвек.*

посуд, тощо. Однак у більшості випадків трактування цих споруд, а також реконструкція обрядів, які в них проводили є питаннями досить дискусійними.

ЖИТЛОВІ, РЕМІСНИЧІ, ГРОМАДСЬКІ ТА КУЛЬТОВІ СПОРУДИ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.

ЖИТЛОВО - ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ

Житло 3 з поселення Володимирівка досліджено Трипільською експедицією в 1940 році і опубліковано Т. С. Пассек в 1949 році¹⁷. Житло знаходилося в центральній частині поселення і по довгій вісі було орієнтоване з південного сходу на північний захід. Від нього зберігся прямокутний в плані завал обпаленої глини. Його розміри 14,3х 4,5 м (рис.1.53 - 1.54). Завал складався з плоских уламків обпаленої обмазки товщиною до 0,1 м із домішкою полови в масі. З нижнього боку на обмазці помітні відбитки колотого дерева різної ширини.

По довжині будову можна розділити на три частини, які виразно помітні на плані (рис.1.52). З південно-східного краю знаходиться ділянка довжиною до 1,5 м, відділена від основного масиву. Далі - друга частина, до решток перегородки між приміщеннями, довжиною біля 6 м.

У другій частині біля правого краю, у південному куті, на думку Т.С. Пассек, виявлено рештки хрестоподібного жертовника. Однак на плані видно, що ці рештки займають замале місце для жертовника, ймовірно, тут була прямокутна вимостка, зруйнована оранкою. Потім далі, за перегородкою товщиною до 0,2-0,3 м - наступна, третя частина, теж біля 6 м у довжину. З правого боку у третій частині - велика вимостка з глини, прямокутна в плані, розмірами 2,1 х 2,6 м без рослинних домішок, влаштована по обмазці з відбитками дерева. Вона мала товщину близько 10 см.

В 1 м від північно-східної частини короткого краю, посередині завалу, виявлено хрестоподібний жертовник з розмахом кінців біля 1,2 м. Він був виготовлений з глини без домішок і мав у товщину 10-12 см (рис.1.53А). На шарі обмазки з відбитками зафіксовано ділянки сильно ошлакованої обмазки, на плані їх позначено, як розвали купольних печей (рис. 1.52 - 2).

¹⁷ Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений....- с. 79 - 83.

Реконструкція житла 3 з поселення Володимирівка. Варіант реконструкції житла 3 з поселення Володимирівка було свого часу опубліковано Т. С. Пассек (рис.1.19). На її думку це була наземна каркасно - стовпова будівля з двосхилим дахом без горіщного перекриття, з плетеними із лози і обмазаними глиною стінами. Долівка житла складалася із глиняної площадки на настилі з дерева, випаленому вогнищами до стану цегли. Така долівка мала захищати хату від гризунів. Збереглися сліди ремонтів долівки. Сама будівля, на думку Т. Пассек, була розділена на два приміщення - «камери». Вхід до житла визначено з довгої сторони, навпроти вимостки в північному приміщенні.

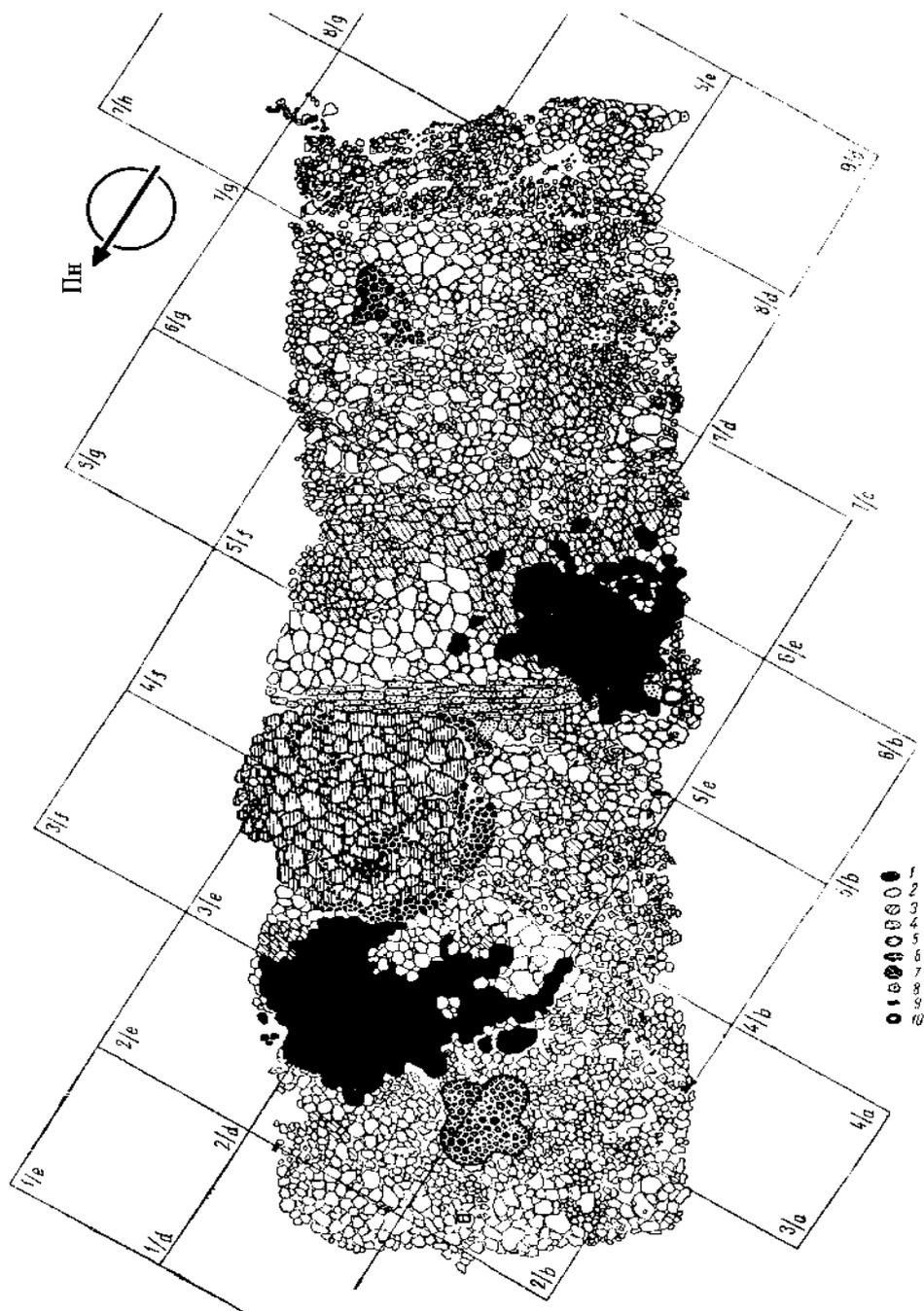
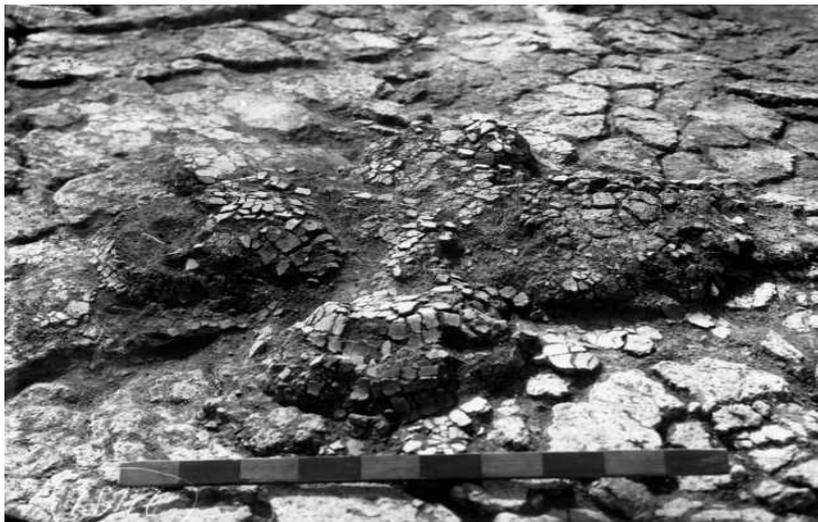

Рис. 1. 52. План залишків житла з поселення Володимирівка. Розкопки В. Козловської (за Т. Пассек, 1949). Умовні позначення : 1 - обмазка воннища; 2 – розвал печі; 3 – підлога; 4 – перегородка; 5 – вимостка; 6 – обмазка вимостки; 7 – жертвник; 8 – кераміка; 9 – кістки; 10 – зернотерки. (за Т. Пассек).

А

Залишки хрестоподібного глиняного жертовника на глиняній обмазці перекриття.

Б

Основа перегородки між приміщеннями на рівні завалу обмазки.

В

Розвали посудин, розчищені з-під завалу обмазки.

Рис. 1.53. Володимирівка, житло 3, розкопки трипільської експедиції 1940 р. Науковий архів Інституту археології НАН України.

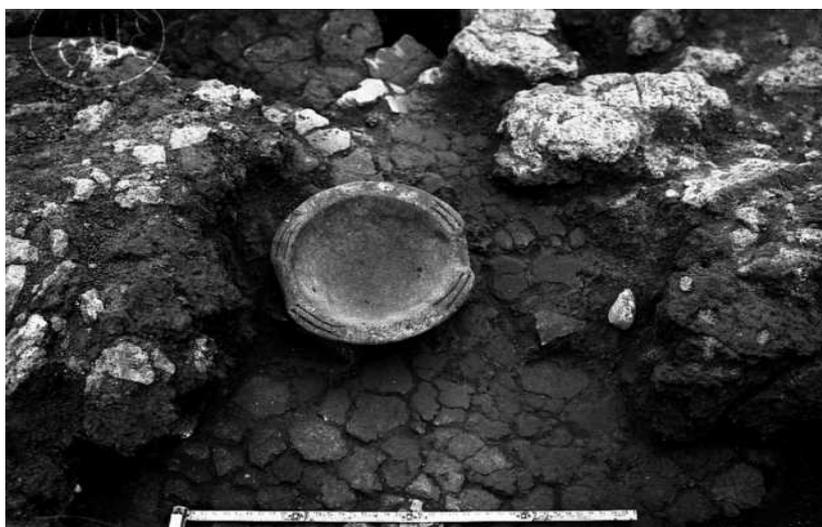
А

*Загальний вигляд
житла 3.*

Б

*Мисочка на ніжках,
виявлена на пічному
черені під завалом
обмазки.*

В

*Розвали посудин,
розчищені під завалом
обпаленої
обмазки із
відбитками
дерева.*

Рис. 1.54. Володимирівка, житло 3, розкопки трипільської експедиції 1940 р. Науковий архів Інституту археології НАН України.

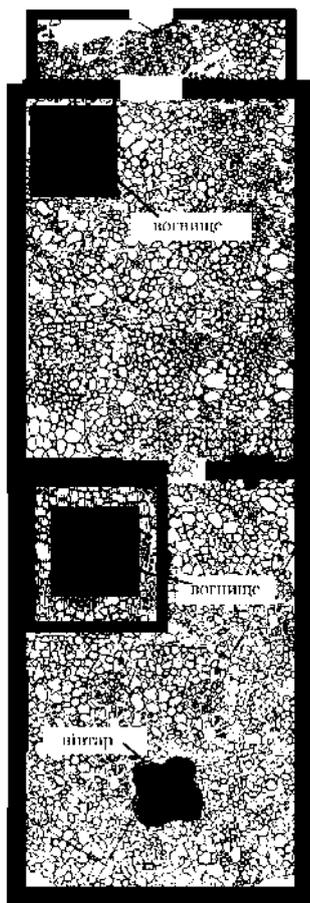

Рис. 1.55. Схематичний план та нова реконструкція житла 3 із Володимирівки.

У кожному приміщенні було по купольній печі. Як купольні печі було інтерпретовано позначені чорним кольором на плані ошлаковані ділянки обмазки. У північному приміщенні була глиняна вимостка розмірами 2 x 2 м та жертвник у вигляді хреста зі скругленими кряями. У південному приміщенні крім печі був такий самий жертвник. Біля жертвників та печей стояв посуд.

Проведений нами аналіз опублікованих рхеологічних даних дозволяє запропонувати інший варіант реконструкції житла 3 (рис. 1.55).

На нашу думку це була прямокутна в плані двоповерхова споруда із міжповерховим та горищним перекриттями. Про це свідчать два шари обмазки – нижній, потужний, з відбитками колотого дерева на звороті та прикипийлий місцями до нього згори шар ошлакованої обмазки.

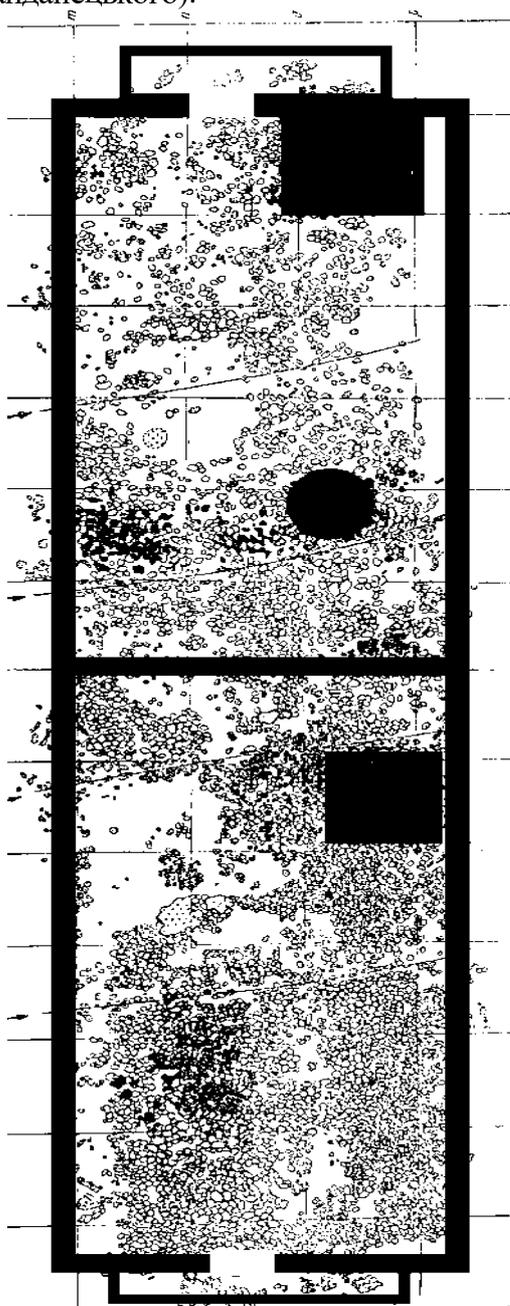
Стіни будинку були зроблено у вигляді каркасу з стовпів із верхньою та нижньою обв'язкою, проміжки між яким могли бути заповнені колотим деревом і обмазані глиною з обох сторін.

Вхід до житлових приміщень на рівні другого поверху, на нашу думку, мав бути був із Південно-Західного, короткого боку, де був ганок довжиною близько 1,5 м, шириною до метра, подібний до зображених на керамічних моделях жител.

Над ганком мав бути навіс, або ж над ним нависала частина покрівлі будинку. З цього ганку можна було потрапити в перше приміщення розмірами 4,5x6 м, у правому

куті якого біля входу знаходилося відкрите вогнище (або жертovníк ?). Далі була обмазана глиною перегородка, в якій було зроблено вхід до жилого приміщення (третя ділянка площадки).

У другому, північному приміщенні праворуч від входу було відкрите вогнище, влаштоване на вимостці з чистої глини. Навпроти короткої стіни (напевне, навпроти округлого вікна) знаходився хрестоподібний жертovníк. Перший поверх будови, презентований горизонтом під шаром обмазки, де знайдено розвали посудин, могли використовувати для господарчих потреб. Цей поверх мав земляну долівку. Така реконструкція житла 3 із Володимирівки знаходить підтвердження у результатах досліджень споруд на більш пізніх поселеннях трипільської культури в цьому районі, які проводилися в 70 – 90 – і роки ХХ ст. і про які йтиметься далі (житла з Майданецького).

Житло 2 з поселення Коломийщина II. Досліджувалося експедицією під керівництвом Т. С. Пассек в 1939 році¹⁸. Зберігся сильно зруйнований оранкою завал обпаленої глини довжиною 26-27 м та шириною 6-7 м.

Товщина завалу в середньому до 0,1 м, а у місцях багатшарових вимосток досягає 0,25 м.

На нижній стороні обмазки виявлено відбитки колотого дерева. Напрямок відбитків - поперек довгої вісі будівлі. Під завалом виявлено сліди 5 стовпових ям, розташованих попарно (рис.1.18).

На кресленні видно, що з обох торців до основного масиву прилягають прямокутні в плані завали, приблизно на 2 - 2,5 м вужчі від нього, довжиною біля 1 м. Зліва від кожного з них на площі завалу, на відстані 0,5-1 м від краю позначено плитки прямокутних в плані черенів, споруджених із чистої глини розмірами біля 2 x 2 м. У цих місцях товщина завалу сягає 0,25 м. Згори вони перекриті ошлякованою обмазкою. Виявлено також фрагмент вимостки, пофарбованої в червоний колір.

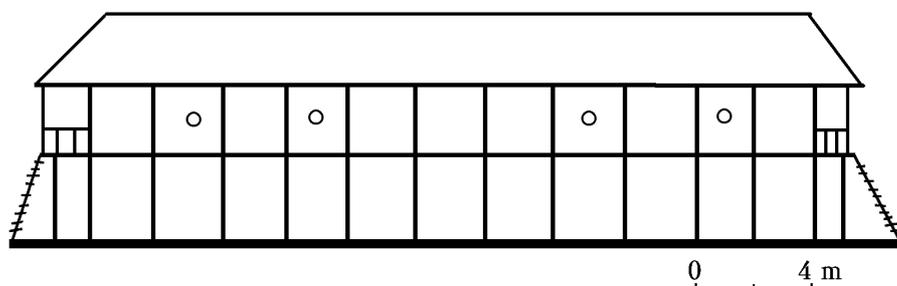
Рис. 1.56. Реконструкція плану житла 2 з поселення Коломийщина – II.

¹⁸ Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений... - с.56-78.

Реконструкція житла 2 з поселення Коломийщина II. Житло 2 з поселення Коломийщина II наземне, двоповерхове, з горищним перекриттям, прямокутне в плані, каркасно - стовпової конструкції загальною площею 150- 70 кв. м.. Всередині приміщення поділене перегородкою. В житлі на другому поверсі два приміщення, вхід до яких влаштовано з торців, через прибудовані "ганки". Приміщення опалювалися відкритими вогнищами. В одному з приміщень можливо був вітвар округлий в плані. Долівка першого поверху - земляна, підлога другого поверху - обмазана глиною. Перед нами - двокамерна будівля, яку займали, можливо, дві споріднені родини.

*Рис.1.57. Загальний вигляд житла 2 в процесі розкопок.
Поселення Коломийщина II, дослідження трипільської експедиції.
Науковий архів Інституту археології НАН України.*

*Рис. 1.58.
Реконструкція
житла з входом
із двох сторін з
поселення
Коломийщина II.*

Запропонована реконструкція заснована на нових підходах до вивчення трипільського житлобудування і відрізняється від запропонованої Т. С. Пассек тим, що обпалені рештки трактуються як рештки міжповерхового та горищного перекриття.

Ошлаковані ділянки обмазки з відбитками дерева, на нашу думку, є не залишками печей, а рештками глиняної обмазки горіщного перекриття.

Житло “И” з поселення Майданецьке було досліджено М. М. Шмаглієм та автором 1984 р. Житлово – господарчий комплекс знаходився у зовнішній еліптичній планувальній структурі, на самій околиці поселення, над балкою Широка Долина.

Рештки будови являли собою завал обпаленої глини складної конфігурації загальними розмірами 10,8 x 25,5 м, товщиною від 0,05 до 0,3 м (рис.1.59). На деяких ділянках завал складався з двох шарів обпаленої глини із рослинними домішками. Напрям відбитків колотого дерева, зафіксованих на зворотній стороні обмазки переважно поперек довгої вісі будови. Простежено за відбитками стики конструкцій, які перетиналися під прямим кутом. Місцями обидва шари глини ошлаковані та спеклися між собою в моноліт. Між рештками будівлі та під ними було виявлено значну кількість посуду (рис.1.62 – 1.63).

Розміри ділянки з двома шарами обмазки складали 5x15 м. Місцями збереглися фрагменти підлоги, вкриті тонким шаром чистої глини та пофарбовані в вишнево - червоний колір. На нижньому шарі обмазки розчищено деталі інтер'єра, виготовлені з глини. Вздовж довгої стіни йшла глиняна вимостка - лава. Довжина її біля 8 м, товщина 0,1 - 0,15 м, ширина 0,4 м (рис.1.63). Вона була споруджена на нижньому шарі обмазки із глини з домішками полови, ззовні покрита тонким - до 1 см товщиною шаром чистої глини та пофарбована в червоний колір (рис.1.61). Поруч з лавою розчищено рештки двох великих посудин-піфосів грушоподібної форми, виготовлених з тих же матеріалів, вкритих червоною фарбою і прикрашених ритим спіральним орнаментом. Крім піфосів на лаві стояли невеликі мальовані посудини (рис.1.63).

Навпроти лави, біля протилежної стіни розчищено рештки прямокутної в плані вимостки розмірами 2 x 2 м, товщиною біля 0,2 м, яка була зроблена з чистої глини (рис.1.63). На її поверхні збереглися рештки череня розмірами 1 x 1 м з слідами кількох ремонтів. Вимостка була влаштована на шарі обмазки з рослинними домішками, на яку перед тим навхрест поклали стебла очерету (збереглися відбитки на глині).

Рис.1.59. Майданецьке, загальний вигляд комплексу "И".

Рис. 1.60. Майданецьке, комплекс II. Ділянка підлоги жругого поверху, на якій збереглися сліди фарбованого покриття.

Рис. 1.61. Майданецьке, комплекс II. Фрагмент глиняної лави-подіуму на підлозі другого поверху.

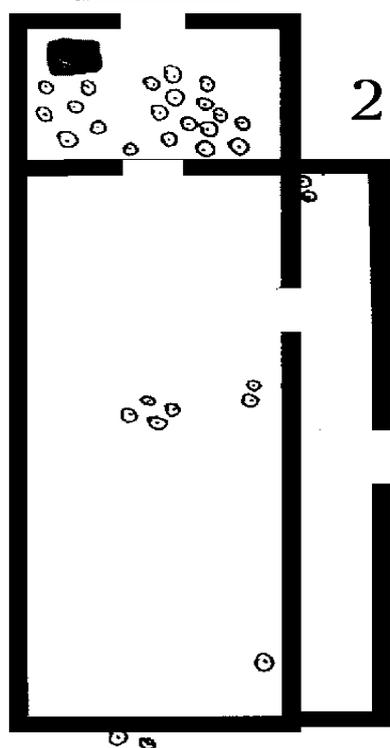
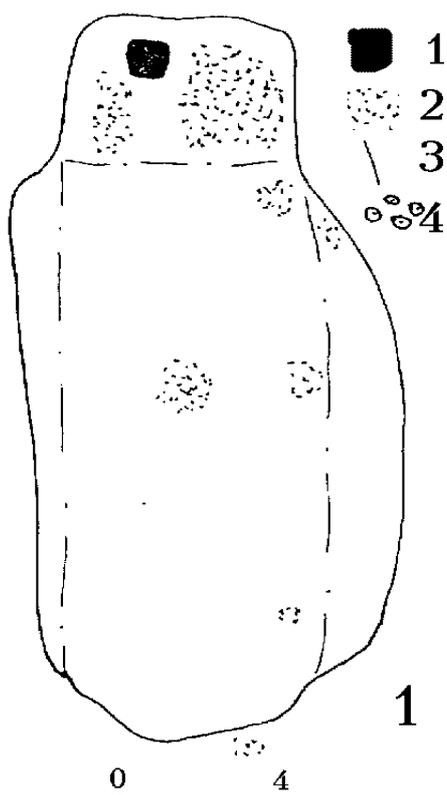

Рис. 1. 62. Майданець. 1 - план розкопаних решток ; 2 - схематична реконструкція Умовні позначення: 1 - залишки вогнища; 2 - фрагменти кераміки; 3 - контури завалу обмазки; 4 - посуд, розставлений на підлозі житла. планування першого поверху комплексу "И".

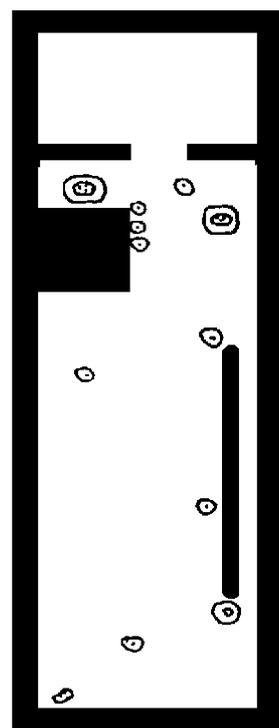
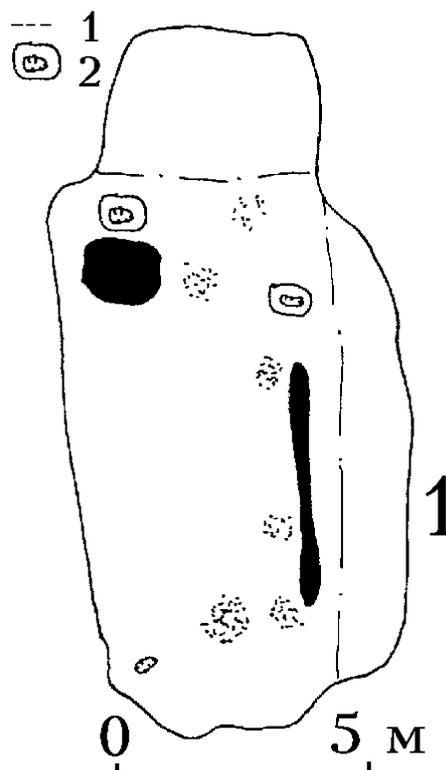

Рис. 1. 63. Комплекс "И" на рівні другого поверху: 1 - план розкопаних залишків житла; 2 - схематична реконструкція приміщень на рівні другого поверху. Умовні позначення: 1 - контури завалу обмазки підлоги кімнати 2 - го поверху; 2 - корита із зернотерками. Решта позначень див. рис. 1.62.

Поруч із лавою та прямокутною вимосткою виявлено рештки двох корит, прямокутних в плані із заокругленими кутами, виготовлених з глини із рослинними домішками. Їх розміри - 0,8x1 м та 0,9x1 м. Висота бортиків - 10-15 см, товщина - 5-8 см. Корита джгутами з глини були прикріплені до підлоги. Корита фарбували у червоний колір. В корита були вмазані гранітні зернотерки, на одній з яких зберігся верхній камінь (рис.1.63; 1.65).

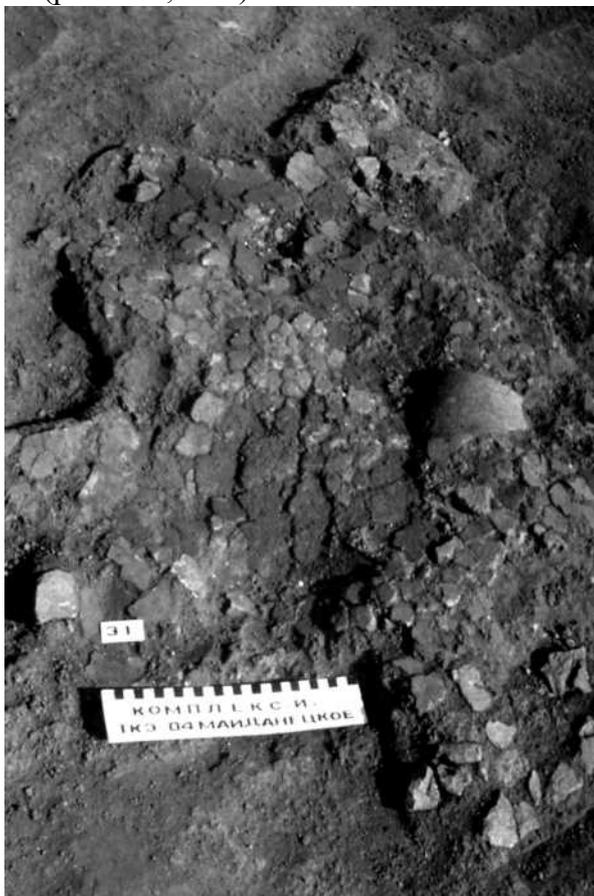

Рис.1.64. Майданецьке, комплекс И. Залишки череня вогнища на земляній підлозі.

На центральній ділянці відбитки дерева йшли поперек довгої вісі споруди. З правого боку до цього масиву обмазки розчищено ділянку розмірами 2,5x12 м, яка йшла вздовж довгого боку завалу. Тут відбитки колотого дерева розташовувалися вздовж довгої вісі будівлі, і лише кілька - поперек з певним інтервалом. Третя ділянка продовжувала основний масив, її розміри 4,5x6 м. Тут виявлено уламки обмазки із відбитками дерева на звороті, які були орієнтовані поперек довгої вісі, лежали менш компактною масою. Під нижнім шаром обмазки на земляній долівці було виявлено кілька десятків розвалів різних посудин (рис.1.66-1.67). Понад 30 з них було сконцентровано на площі під третьою ділянкою обмазки (рис.1.62). у цьому ж місці розчищено черинь відкритого вогнища із глини, намазаної безпосередньо на землю, розмірами 0. 8 x 1. 1 м товщиною 0. 09 м, нанесений у три прийоми (рис.1.64) під час ремонтів.

На вимостці розчищено розвал мальованої кратероподібної посудини. Крім посуду на земляній долівці виявлено уламки кількох антропоморфних та зооморфних статуєток, кілька відщепів та знарядь праці з кременю, зламану мотику з каменю. Під завалом товщина слабогумусованого культурного шару, насиченого дрібними уламками посуду та уламками кісток тварин складала до 0,2 м. За межами завалу такого шару не було виявлено.

Реконструкція житла “И” з поселення Майданецьке. Отримані данні дають змогу реконструювати комплекс “И” як двоповерхову наземну будівлю з горищем, щовсередині була поділена на кілька приміщень (рис. 1.62-1; 1.63 - 2; 1.68). На рівні першого поверху можна реконструювати до трьох приміщень та навіс із однієї із сторін Серед них основне, у центрі, розмірами 5x15 м. До нього примикало приміщення 4,5x6 м, де знайдено посуд та відкрите вогнище. Третє приміщення - розмірами 2,5x9 м влаштовано вздовж довгої сторони будови. З притилежного боку міг бути влаштований навіс шириною до 1 м. Загальна площа приміщень першого поверху таким чином могла складати біля 124 кв. м. (рис. 1.62 – 2) Цей поверх мав господарське призначення.

А

Б

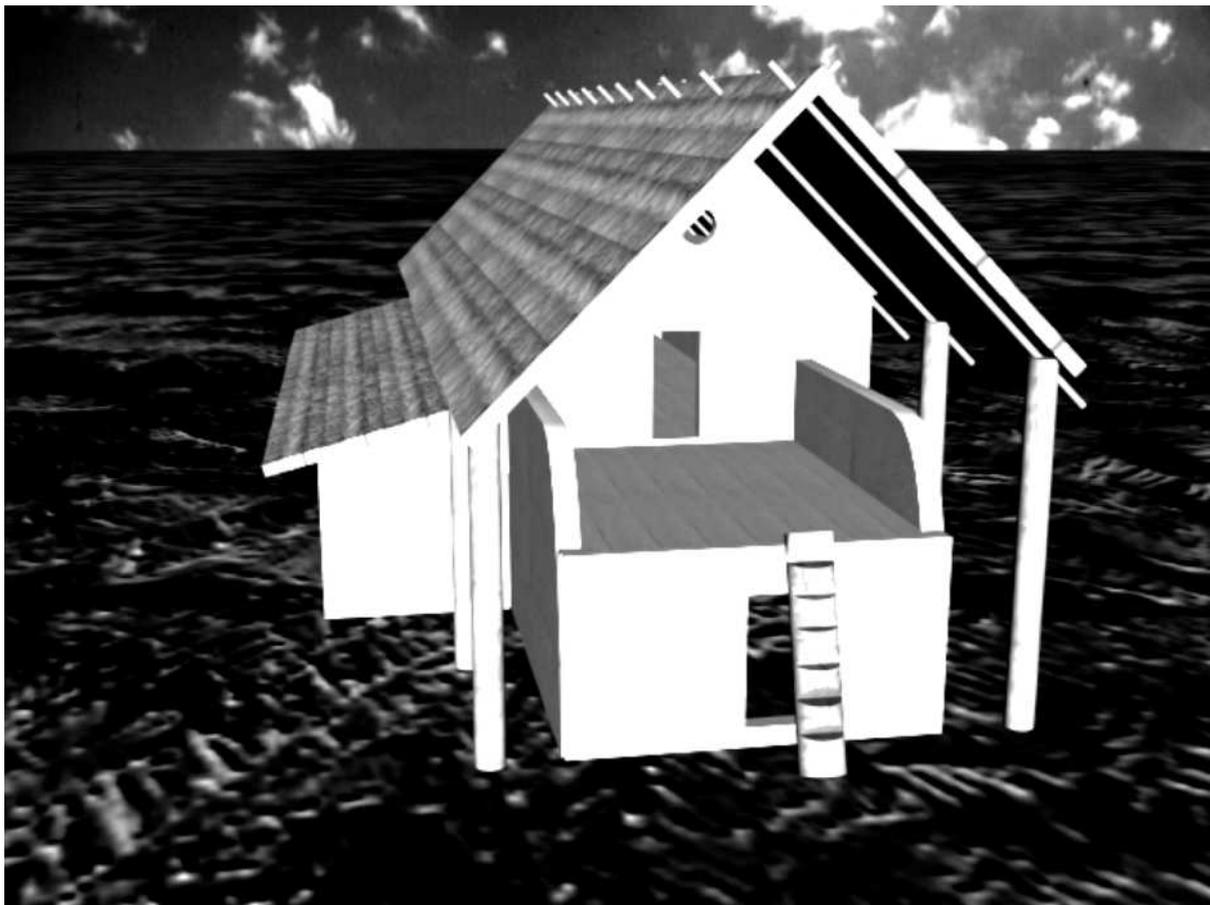
Рис. 1.65. Майданецьке, комплекс І. А- зернотерка, верхній та нижній камені; Б - залишки глиняного корита, в якому вона була встановлена

Рис. 1.66. Майданецьке, комплекс II. Розвал кратероподібної посудини на земляній підлозі, під завалом перекриття після розчистки.

Рис. 1.67. Майданецьке, комплекс II. Розвали посудин на земляній підлозі, виявлені після розборки завалу міжповерхового перекриття.

Рис. 1. 68. Реконструкція житлово – господарчого комплексу “И” з поселення Майданецьке за даними археологічних досліджень.

На другому поверсі було два приміщення - головне, розмірами 5x15 м та менше, розмірами 4,5x6 м (рис.1.63 – 2). В головному приміщенні був “класичний” трипільський інтер’єр: лава з піфосами, корита з зернотерками, вогнище під стіною. Підлога була вкрита шаром тиньку і пофарбована, як і решта поверхонь, в червоний колір. Приміщення мало горищне перекриття, згори обмазане шаром глини із домішкою полови. Друге приміщення, через яке було влаштовано вхід, не мало горищного перекриття і могло правити за сіни та комору для припасів, можливо тут був також “ганок”. Площа приміщень другого поверху могла складати біля 100 м².

Виходячи з наявності обмазки на перекритті довгого приміщення та решток обмазки за межами основного масиву з протилежної сторони, можна припустити, що крокви було влаштовано у два пояси, і під стінами завдяки “ламаному” даху утворилися додаткові приміщення, відділені від основної кімнати, приміщення, напевне відділені від основної кімнати, яка єдина на другому поверсі мала горищне перекриття, обмазане глиною.

Загальна площа комплексу “И” могла складати біля 224 м², в тому числі житлова - 75 м², решта мала господарсько - побутове призначення. Це дозволяло не витратити час і місце на спорудження додаткових допоміжних споруд, влаштувавши їх зручно, під одним дахом. Реконструйований комплекс міг належати окремії, можливо - заможній по тим часам сім’ї (рис. 1.68).

Рис.1.69. Вид на рештки житла 1 - залягання шару обпаленої глиняної обмазки з відбитками дерева. . Поселення Хомине, розкопки 1994 р.

Рис.1.70. Рештки печі серед залишків житла 1. Поселення Хомине, розкопки 1994 р.

Житло 1 з поселення Хомине

досліджувалось автором в 1994 р. Його залишки являли собою завал обпаленої глини прямокутної форми (рис.1.69; 1.71), розмірами біля 6х14 м; товщина шару обмазки від 4-5 до 10-12 см. Обмазка переважно із домішками полови у масі, трапляються ділянки із чистої глини, без домішок. Глина сильно обпалена, колір - цегляний, місцями - жовтий. На фрагментах обмазки виявлено відбитки конструкцій із колотого дерева. Напрям відбитків - поперек довгої вісі будівлі. Біля торця завалу виявлено скупчення плитчастої обмазки в оточенні звичайної, з домішкою полови, - можливо, рештки якоїсь вимостки. Збереглася також частина вимостки з плитчастої обмазки розмірами 0, 7х0,8м. Вона жовто - коричньового кольору, складалася з уламків роз-мірами 3х2, 2х2 см при товщині 2-2,5 см. Поруч розчищено частину глиняної конструкції, яка оточувала вимостку (рис.1.70). Її товщина 8- 12м, виготовлена з глини із до-мішкою полови. Збереглася на протязі біля 70см на висоту 2 - 3 см над рівнем плитчастої обмазки. При розборці глиняної вимостки було встановлено, що вона тричі ре-монтувалася шляхом нанесення нового шару чистої глини товщиною 2-2,5 см. Крім того у середньому шарі обмазки виявлено п'ять невеликих фрагментів стінок посудин. Обидві вимостки було споруджено на землі.

При розборці глиняної вимостки було встановлено, що вона тричі ремонтувалася шляхом нанесення нового шару чистої глини товщиною 2 - 2, 5 см. Крім того у середньому шарі обмазки виявлено п'ять невеликих фрагментів стінок посудин. Обидві вимостки було споруджено на землі.

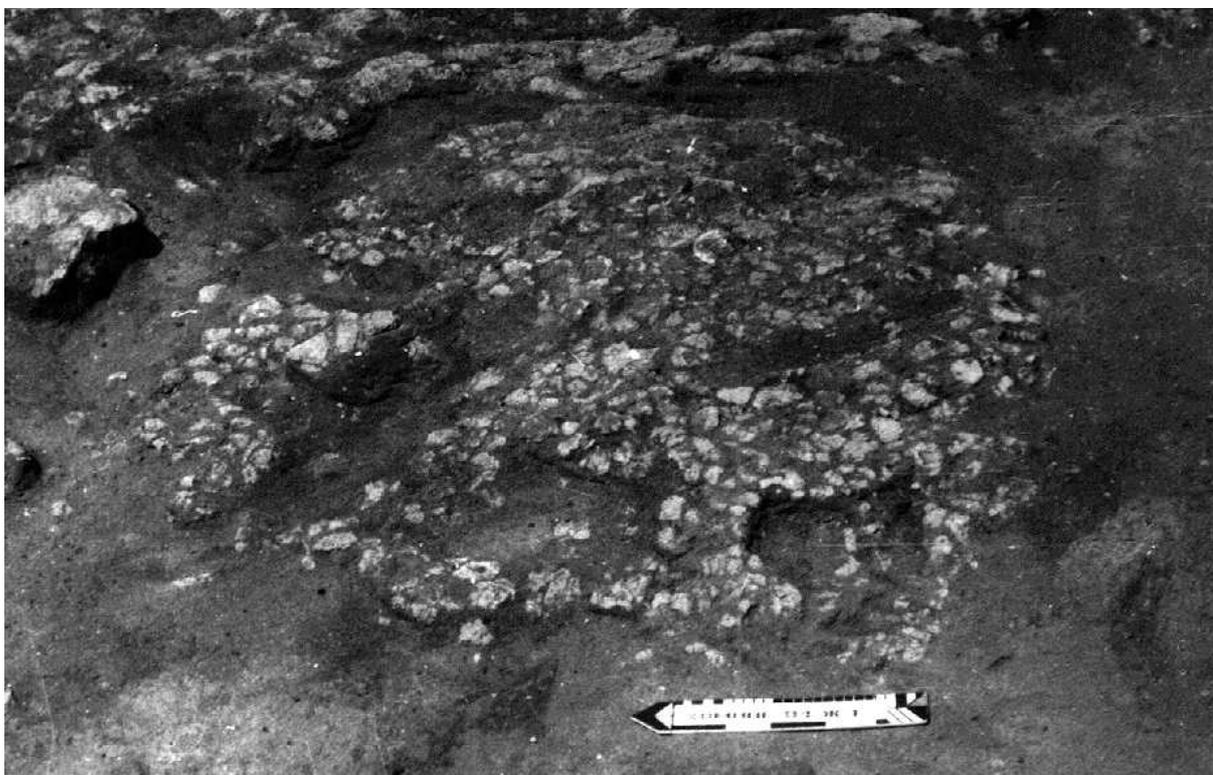
Рис. 1. 71. План залишків трипільського житла з поселення Хомине.

Поруч із описаною вимосткою, біля краю залишків житла було знайдено скупчення кісток тварин та стулок черепашок *Unio* розмірами 30x30 x 15 см, овальне в плані. Поруч з ним - фрагменти від двох мисок, каміний товкач. Описане скупчення знайдено на одному рівні з вимосткою - відкритим вогнищем і, можливо, складало з ним один комплекс. При прокопці ґрунту над купкою кісток та черепашок було знайдено фрагмент ніжки антропоморфної статуетки, яка також може бути пов'язана з цим комплексом. Серед обмазки та під нею знайдено розвали та фрагменти посудин, знаряддя праці з каменю та кременю, фрагменти антропоморфної пластики (рис.1.72). Слід відзначити, що не знайдено жодного більш - менш цілого розвалу посуду.

Рис.1.72. Розвал донної частини посудини під завалом обмазки. Житло 1, Хомине.

Від кількох посудин виявлено лише донні частини, при цьому зверху вони були перекриті не пошкодженим шаром обмазки. Крім кераміки було знайдено значну кількість виробів із каменю - переважно під шаром обмазки - камені від зернотерок, товкачі.

Рис.1.73. Залишки вогнища на земляній підлозі житла 1 з поселення Хомине. Розкопки 1994 року.

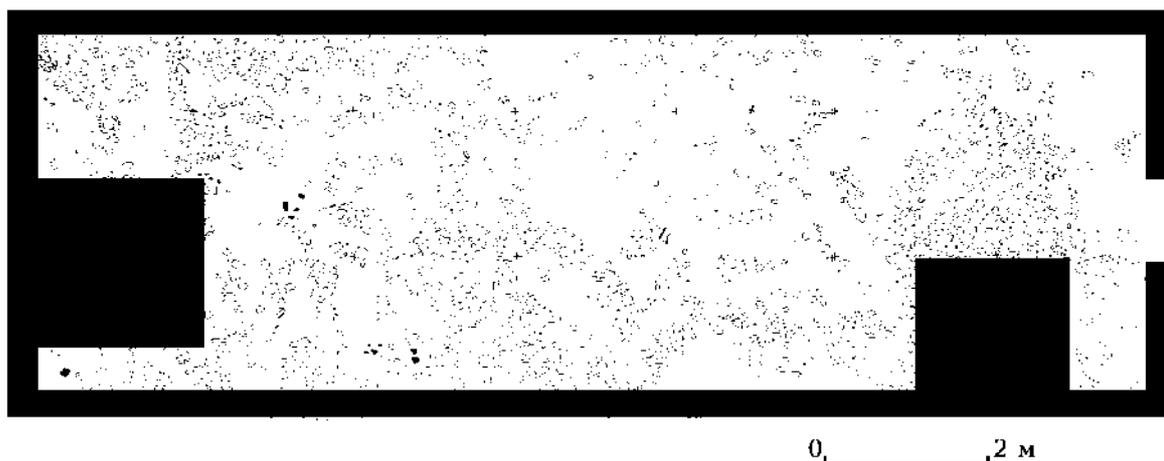

Рис. 1. 74. Реконструкція плану житла 1 з поселення Хомине.

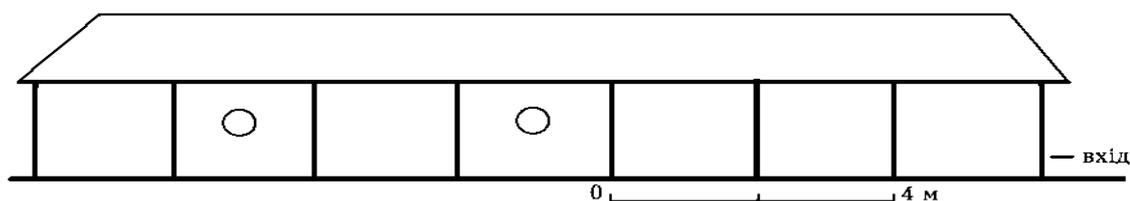

Рис. 1. 75. Схематична реконструкція одноповерхового житла 1 з поселення Хомине.

Реконструкція житла 1 з поселення Хомине. Виходячи з характеру залягання будівельних решток та інших знахідок можна запропонувати наступні план та реконструкцію житла 1 (рис. 1.74–1.75). Досліджений під час розкопок завал із обпаленої глини являє собою залишки дерев'яного перекриття горища, обмазаного глиною.

Житлове приміщення площею біля 84 м² опалювалося відкритим вогнищем (можливо - двома) мало земляну підлогу, на якій було розставлено посуд, лежали зернотерки та інші необхідні у господарстві речі. Житло згоріло внаслідок пожежі. Виходячи з того, що у приміщенні не було цінних речей, усе було винесене задалегідь. Замість цілих посудин залишено лише їх частини - верх або денця, розбиту антропоморфну пластику, кам'яні знаряддя. Біля вогнища можливо було складено купку черепашок та шматки м'яса. Таке житло могло належати окремій сім'ї.

СВЯТИЛИЩА ТА ГРОМАДСЬКІ БУДІВЛІ

Комплекс "М" з поселення Майданецьке. Досліджений М. М. Шмаглієм та автором 1985 р. Рештки будівлі являли собою прямокутний в плані завал розмірами 7 x 24 м, що складався в основному з одного шару обпаленої глини із домішками полови в масі (рис. 1.77). Споруда по довгій вісі була орієнтована до центру поселення. Можна виділити дві ділянки за характером нашарувань. Перша знаходилася у північно-східній частині і мала розміри 7x9 м. Вона складалася з монолітного колися шару обмазки товщиною 0,2 м, який розколовся на "плити" розмірами біля 0,3 x 0,4 м. На нижньому боці обмазки зафіксовано відбитки стволів дерев, вкритих корою, діаметром 0,15-0,2 м.

Шар обмазки з домішками полови було нанесено зверху на накат з дерева у кілька прийомів. Товщина прошарків глини від 5 до 8 см, вони легко відділяються один від одного, маючи на звороті відбиток поверхні попереднього шару.

На верхній шар глини було нанесено шар чистої глини товщиною 3-5 мм і пофарбовано в червоний колір. Підлога кілька разів ремонтувалася. У цій частині знайдено рештки череня від вогнища, виготовленого із чистої глини та кілька розвалів мальованих посудин.

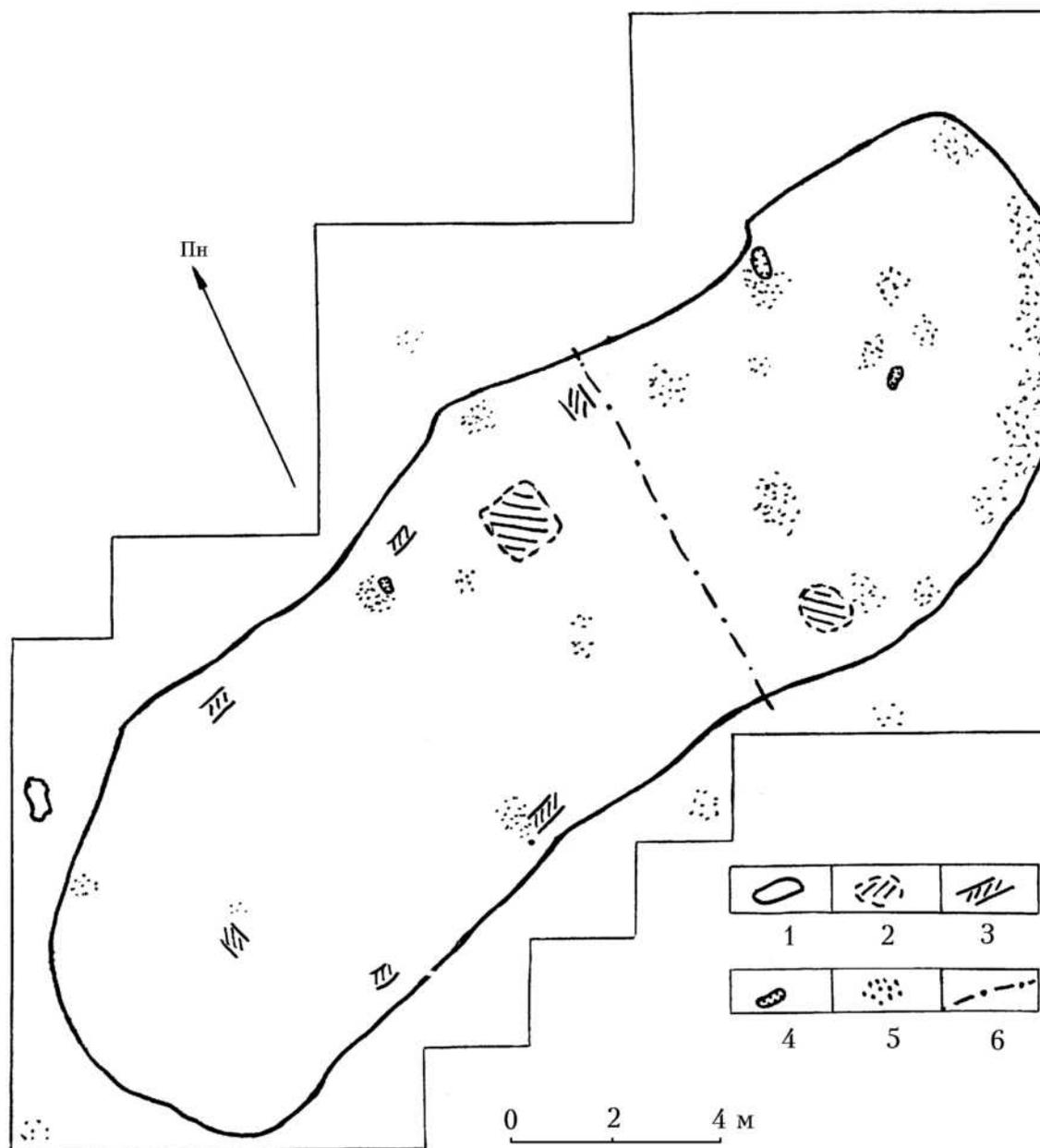

Рис. 1. 76. Майданець, план залишків комплексу «М» (розкопки М.М. Шмаглія та М.Ю. Відейка). Умовні позначення: 1 – контури завалу обмазки; 2 – рештки вимосток вогнища; 3 – залишки лави – подіуму вздовж стін; 4 – зернотерки; 5 – розвали посудин; 6 – межа між залом та приміщенням із червоною підлогою.

А

*Відбитки дерева -
кругляку із
конструкції
міжповерхового
перекриття будівлі*

Б

*Багатошарова
підмазка
міжповерхового
перекриття та
фрагмент
посудини під
завалом обпаленої
обмазки*

В

*Фрагмент решток
глиняної лави -
подіуму на підлозі
другого поверху
будівлі.*

Рис. 1.77. Майданецьке, комплекс "М", ділянки завалуобмазки.

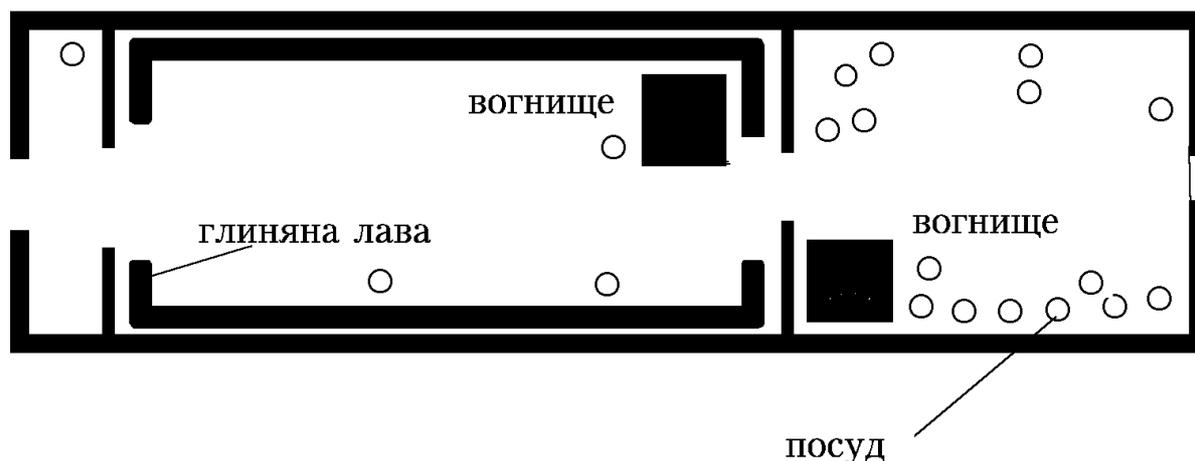

Рис. 1. 78. Майданецьке. Схематичний план комплексу «М» за даними археологічних досліджень.

Друга ділянка, яка знаходилася у південно-західній частині завалу мала розміри 7х15 м. Тут залягання обмазки складалося з дрібних грудок глини із домішкою полови товщиною 5-10 см. На них зафіксовано відбитки переважно колотого дерева, орієнтовані поперек довгої вісі споруди. На цій ділянці знайдено рештки вимостки з чистої глини, яка була влаштована для відкритого вогнища. Уздовж країв ділянки, на віддалі біля 1 м від них, по всьому периметру зафіксовано рештки глиняної лави товщиною 0,1 м та шириною 0,3 - 0,4 м. Вона була зроблена з глини без домішок і пофарбована в червоний колір.

Під нижнім шаром обмазки в північно - східній частині залягання на земляній долівці виявлено розвали двадцяти мальованих посудин та кухонного горщика.

Рис. 1. 79. Майданецьке, реконструкція входу до комплексу «М».

Реконструкція комплексу «М» (рис. 1.78-1.80). Вивчення результатів археологічних досліджень дає змогу запропонувати реконструкцію будівлі як двоповерхової, можливо, з горищним перекриттям. Загальні розміри 7х24 м. Площа двох поверхів складала близько 336 м². Другий поверх мав два приміщення: менше, розмірами 7 х 9 м та більше - 7 х 15 м. (рис. 1.78) У меншому, площею біля 63 м². була гарна підлога, пофарбована в червоний колір, на ній було відкрите вогнище, стояли мальовані посудини. Більше приміщення, площею у 105 м², мало звичайну глиняну підлогу та влаштовану по периметру вздовж стін глиняну лаву, пофарбовану в червоний колір (рис.1.80). Воно опалювалося відкритим вогнищем. Вхід до нього мав бути з торця будівлі, спрямованого до центру поселення.

Перший поверх, можливо, займав одне приміщення площею біля 168 кв. м, у частині якого зберігався мальований посуд.

Незвичайність інтер'єру комплексу «М» - масивна фарбована підлога, кімната з глиняними лавами по периметру, значна площа приміщень, дозволяють припустити, що це громадська будівля. Велика кімната з лавами вздовж стін могла бути місцем для

зібрань громади, адже на лаві загальною довжиною близько 38 м могло розміститися від 60 до 70 осіб. Менше приміщення з червоною підлогою могло бути святилищем для цієї групи мешканців поселення. Слід зазначити, що найбільші будівлі Майданецького досягають, за даними магнітної зйомки, площі понад 1000 м², тобто не поступаються за величиною громадським спорудам доби енеоліту в Месопотамії.

Рис. 1. 80. Реконструкція зали для зібрань у комплексі «М». В оформленні використано мотиви розпису трипільської кераміки та моделей жител.

Рис. 1. 81. Реконструкція інтер'єру з віттарем із урахуванням даних археологічних досліджень та мотивів розпису моделей жител.

1. 4. ПОСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОГО ПЕРІОДУ (3400 - 2750 рр. до н. е)

ЛАНДШАФТНО - ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

У пізньому періоді зберігається традиція розташування поселень у різноманітних ландшафтно - топографічних умовах, залежно від їх призначення. Поселення цього часу будували у важкодоступних місцях - на мисах плато, порізаних ярами, пагорбах, у заплаві річок та на схилах балок. Як і раніше, існували стаціонарні поселення з "площадками". На Черкащині до кінця періоду відомі поодинокі поселення - гіганти. Однак більшість із відомих поселень невелика за розмірами і налічувала від 5 до 30 - 40 споруд.

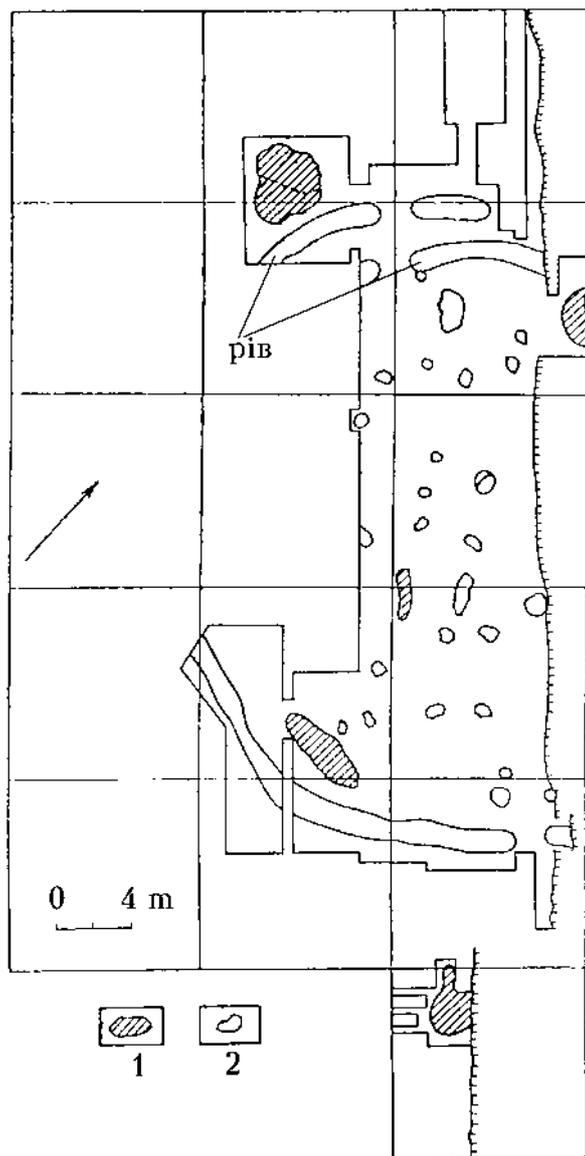

Рис. 1. 82. Укріплення трипільського поселення Казаровичі на Дніпрі (за В. Круцом).
Умовні позначення : 1 – залишки жител; 2 – господарчі ями.

На найпізніших етапах Трипілья (у Молдові, Подністров'ї, на Поділлі) з'являються поселення, розташовані на високих мисах та останцях, укріплені ровами та валами (Бринзень - Циганка, Жванець - Щовб, Паволоч., Поливанив Яр - III та інші). Поселення в Жванці, досліджене Т.Г. Мовшею, було укріплене ровом та валом, обкладеним камінням. Поселення Костешти - IV захищала потрійна лінія укріплень з ровів та валів. Ширина валів, що збереглися на висоту до 1. 6 м складає 6 метрів. Ширина ровів у верхній частині досягала 5 м, а глибина - 2. 4м. Тобто навіть сьогодні віддаль до вершини валу з дна рову сягає 4м, а в давнину вона мала бути більшою. По гребеню валу, напевне, йшов палісад, отож фортеця виглядала цілком солідно. Такі городища прикривали цілі річкові долини, слугували притулком для жителів навколишніх селищ у разі небезпеки.

Слід згадати пізньотрипільське поселення біля с. Казаровичі на Дніпрі, де розкопано рови діаметром близько 70 м, які оточували поселення, розташоване на березі Дніпра (рис. 1.82). Укріплення захищали лише центральну частину селища. За часів пізнього Трипілья подібні укріплення відомі на території Польщі, Словаччині у різних археологічних культурах.

Пізній період став часом поступового зникнення рис, типових для Трипілья, як під впливами сусідніх культур, так внаслідок загального економічного занепаду. На всій території поширення Трипільської культури наземні одно - і двоповерхові житла по-

ступово замінюються напівземлянками та наземними житлами, які зводили з дерева, не використовуючи глину для обмазування перекриттів.

Для цього періоду кількість досліджених жител становить біля 250. Вони відносяться до різних локальних типів, які в різній мірі зберігали традиції трипільського житлобудування попередніх періодів.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ І РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ

Наземні будинки, від яких залишилися рештки типу “точків” мають ті ж характеристики, що і для середнього періоду, тому ми не будемо тут їх повторювати. Вживалися в цій галузі ті ж самі будівельні матеріали та конструкції, що і раніше - глина, дерево, очерет. Поширення землянок та напівземлянок, які споруджувалися майже без застосування глини, з деревини, надало трипільським житлам рис, які мають паралелі у житлобудуванні бронзового віку. Ми зупинимося лише на традиційних трипільських житлах та укріпленнях цього періоду.

СПОРУДИ З ПОСЕЛЕНЬ ПІЗЬНОГО ПЕРІОДУ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Житла 2 - 4 з поселення Косенівка. Поселення - гігант площею біля 120 га досліджувалося під керівництвом Т. Г. Мовші в 1984 - 1988 роках. Характерні риси місцевого житлобудування було розглянуто Г. М. Бузян та О. О. Якубенко, дані наведені нижче взято з їх публікації¹⁹.

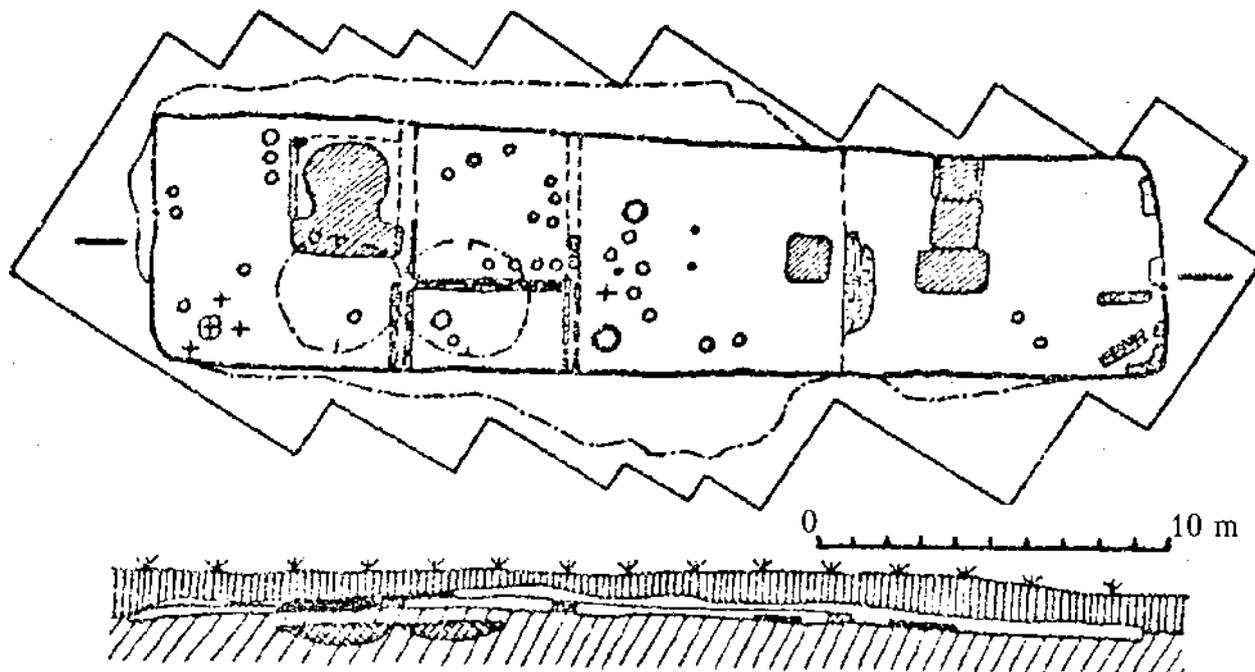

Рис. 1. 83. Поселення Косенівка. План комплексу з жител 2 – 4 на рівні на рівні підлоги першого поверху та розріз решток будівель (за Г. Бузян та О. Якубенко).

Залишки жител № 2 № 4 являли собою витягнутий, прямокутний в плані завал обпаленої глини довжиною біля 29 м і шириною 6 - 8 м. По довгій вісі він був

¹⁹ Бузян Г.Н., Якубенко Е.А. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. – Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – С. 58–64: ил.

орієнтований по лінії ПнСх - ПдЗх. Зафіксовано два шари завала: верхній, площею близько 215 м², та нижній - 175 м². Товщина залягання складала 0,5-0,6 м. Рештки жител торцями примикали одне до одного (рис. 1. 83-1.84).

Масив житла 2 мав розміри 20,4 x 6 - 8 м і площу 123 кв. м. Зверху йшли 1 - 2 шари слабо випалених грудок глини. З нижнього боку вони мали відбитки колотого дерева. Простежено систему перев'язки. Під ним був горизонт з дрібних плиткоподібних уламків товщиною 1 - 2 см, із глини без домішок. Нижче йшов горизонт обмазки з половиною в масі та відбитками плах з нижнього боку. На плитчастому шарі біля країв простежено глиняні черені з 6 - 9 шарів чистої глини, загальною товщиною до 15 см. Виявлено також вимостку з бортиком, на якій лежало 16 конічних важків з глини - до вертикального ткацького верстата.

По периметру завалу виявлено ямки від стовпчиків діаметром 0,1-0,12 см, заповнені вугіллям. Під завалом виявлено основи поперечних стін - ямки від стовпів та глиняні блоки шириною до 0,25 м. На долівці розчищено три ямки від стовпів. Долівка складалася з 1-3 шарів глини, намазаної на землю. На долівці виявлено також розвали прямокутних в плані двох печей. Розміри більшої 2,8x2,4 м. Вона мала тришаровий черень із чистої глини. Збереглися рештки стін, виліплених стрічковим способом. На підлозі під завалом виявлено розвали посудин та зернотерки.

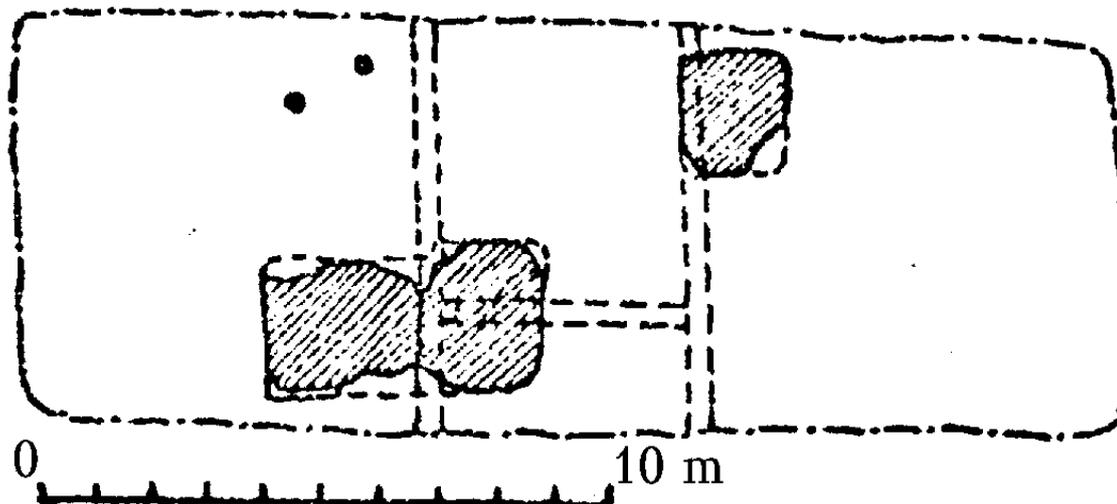

Рис. 1. 84. Поселення Косенівка. План комплексу з жител 2 – 4 на рівні на рівні другого поверху (за Г. Бузян та О. Якубенко).

Житло 4 прилягало до житла 2 з торця. Його рештки мали розміри 8,6x6 м, площу 123 м² і значно меншу товщину нашарувань. Уздовж країв простежено обмазку стін з відбитками плах, жердин та стовпів. На обмазці збереглися сліди тиньку з червонуватою фарбою. Виявлено обмазку кута будівлі. Виявлено рештки глиняного карниза дверей шириною 0,9 м. Зберігся відбиток від вертикального стовпчика, до якого кріпилося полотно дверей. Збереглися обвуглені рештки порогу.

Виявлено рештки глиняного череня печі та прилеглої вимостки з бортиком, фрагменти підлоги, обмазаної шаром глини без домішок.

Реконструкція жител 2 - 4 з поселення Косенівка (рис. 1.85). Перед нами - прибудовані одна до другої споруди, одна з яких - двоповерхова з горищним перекриттям (житло 2) та одноповерхова з горищним перекриттям (житло 4). При влаштуванні міжповерхового перекриття плахи клали кінцями на поздовжні стіни, у прольоті вони спиралися на дерево, покладене кінцями на поперечні стіни. Товщина зовнішніх стін каркасної конструкції могла складати до 30 см, з огляду на розташування ямок від стовпчиків.

У житлі 4 на першому поверсі було три приміщення, два з них опалювалися печами. Стіни перегородок на каркасі з дерева, принаймні частково їх було закладено глиняними блоками. Долівка була підмазана глиною. На підлозі стояв посуд, лежали зернотерки. Перекриття другого поверху спиралося на поздовжні конструкції з дерева, які підтримувалися стінами перегородок та окремими стовпами. На другому поверсі було одне велике приміщення, яке опалювалося піччю. Піч розміщувалася в місці перетину несучих конструкцій. Тут була вимостка, над якою стояв вертикальний ткацький верстат.

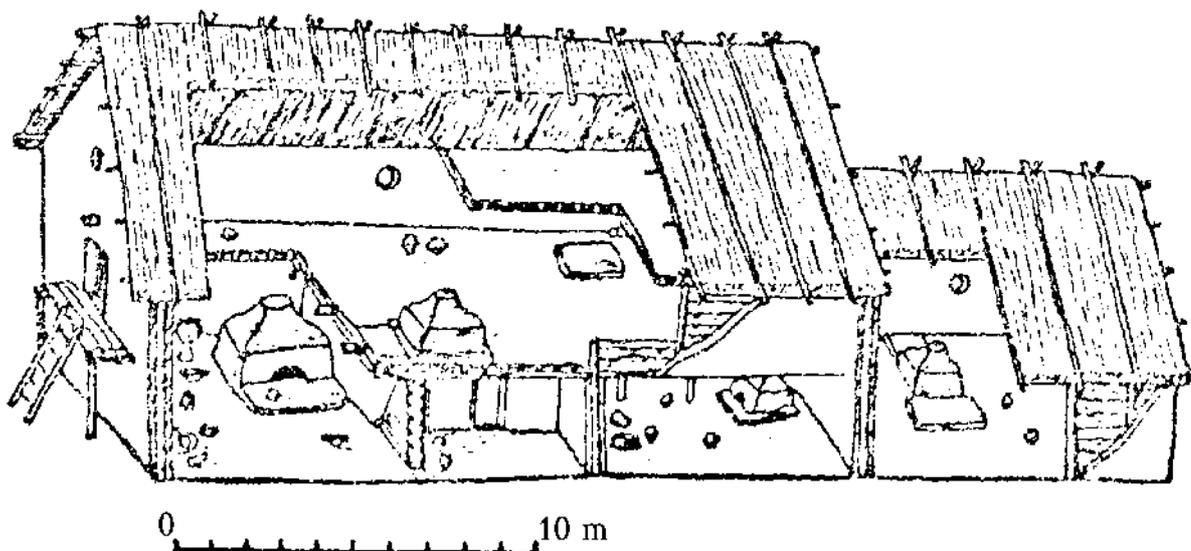
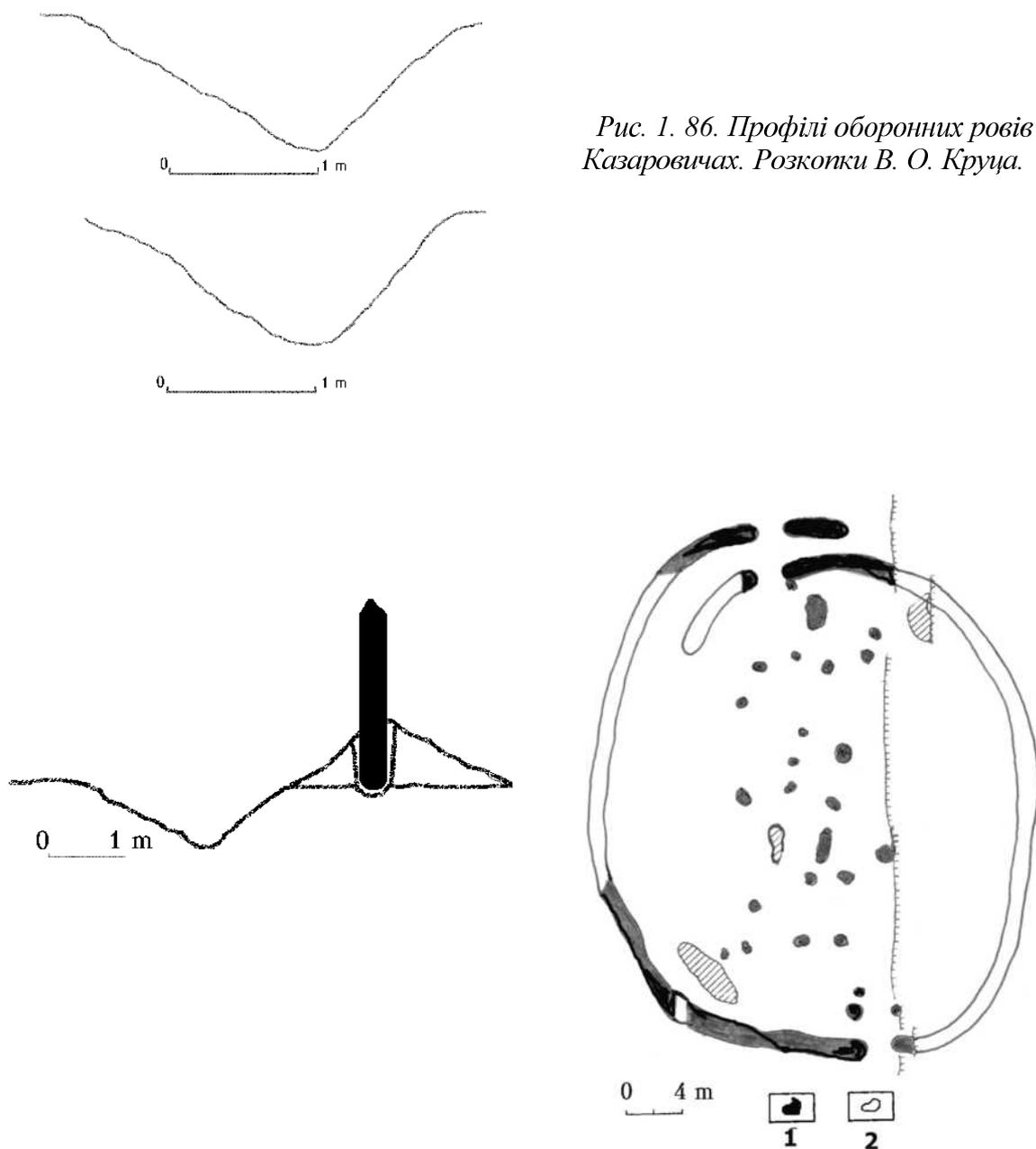

Рис. 1. 85. Поселення Косенівка. План комплексу з жител 2 – 4 на рівні на рівні другого поверху (за Г. Бузян та О. Якубенко).

Житло 4 мало лише горишне перекриття та одне приміщення, вхід до якого був з торця через двері шириною біля 0,9 м. Долівка обмазана глиною. Приміщення опалювалося піччю, поруч з якою була глиняна вимостка з бортиком.

УКРІПЛЕННЯ.

Укріплення поселення Казаровичі. Досліджувалися В. О. Круцом (Круц, 1977, с. 111 - 114). Укріплення розкопані частково. Для спорудження укріплень було обрано найвищу ділянку тераси - лесову височину. В плані укріплення округлі, діаметром 60 м. На заході та сході за межами укріпленої частини підвищення продовжується. Тому з цього боку рів був подвійний. В кільці виявлені два проходи - на сході та через подвійний рів з напольного боку. Відстань між подвійними ровами 4 м. На внутрішній частині забудови виявлено житла-напівземлянки софіївського типу Трипільської культури. Рів лійчастий в перетині (рис. 1. 86). Ширина верхньої частини - 2,5 - 3 м. Глибина рову - до 1. 5 м, оскільки на цій ділянці під лесом йде шар піску. Рів м огло бути доповнено валом і палісадом (рис.1.87). Біля проходу через подвійний рів з внутрішньої сторони виявлено ямку від стовпа, який можливо, відносився до конструкції воріт. У 2 м від протилежного проходу також розчищено три ями, які могли мати відношення до конструкції типу башти. Спроба реконструювати загальні обриси укріплень показала, що найбільш потужними вони могли бути із півночі, де прохід укріплено двома ровами. Проте подвійний рів не охоплював всю частину поселення. Подібні укріплення в цей період відомі по розкопкам поселень культури лійчастого посуду у Північно-Західній Європі.

Рис. 1. 86. Профілі оборонних ровів в Казаровичах. Розкопки В. О. Круця.

Рис. 1. 87. Розріз та план оборонних споруд трипільського поселення Казаровичі. Схематична реконструкція. Умовні позначення: 1- досліджені ділянки; 2 - реконструйовані.

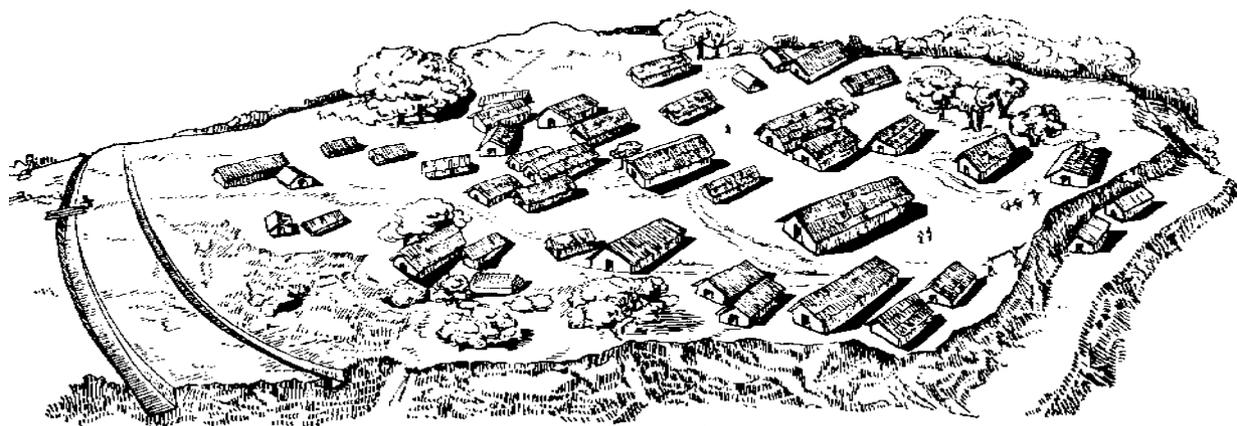

Рис. 1. 88. Реконструкція укріпленого поселення культури Трипілля – Кукутень Хе-бешишті (Румунія) за результатами археологічних досліджень (за В. Думітреску).

ВИСНОВКИ

Більшість археологів нині вважає, що для Трипілля з самого початку найбільш поширеними були каркасно - стовпові конструкції із дерев'яними стінами та перекриттями, обмазаними глиною. В глину домішували полову, іноді листя. Несучі стовпові конструкції виготовляли, як правило, з твердих порід дерева, іноді заглиблюючи в землю, щоб зафіксувати у вертикальному положенні. Стіни робили плетеними з гілок або з колотого дерева і обмазували глиною.

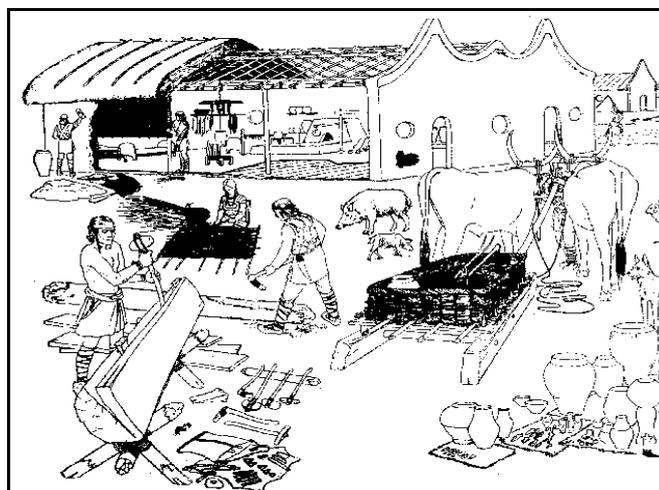

Рис. 1. 89. Видяд поселення культури Кукутень.
Фрагмент реконструкції Дж. Касселі.

Вертикальні стовпи, як це помітно на моделях жител, розділяли стіни на окремі частини, виступаючи, як напівколонни. Стіни фарбувалися і розписувалися, як це видно на моделі із Володимирівки. Перекриття робили дерев'яними, залежно від ширини будівлі із плах або кругляку. При необхідності перекриття підпирали додатковими стовпами. Відомі знахідки відбитків на глиняній обмазці сволоку - поздовжнього елементу дерев'яної конструкції перекриття.

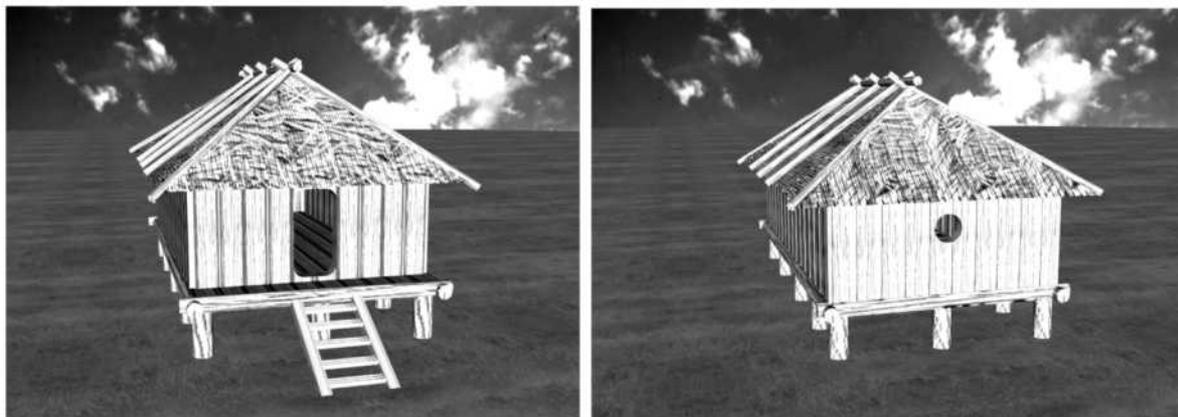
Дерево вкладали поперек довгої осі будівлі, стандартна ширина якої складала 4-5 м, проте відомі приміщення шириною 9-10 м. Розміри будівель прямокутної форми від малих - 4x6, 4x9 м до величезних - 10x15, 9x21м., 7x33 м тощо.

Як видно, розміри споруд зростали в основному в довжину, оскільки ширина була обмежена довжиною дерева, вживаного на перекриття. Хоча приміщення шириною 8 – 10 м теж трапляються починаючи з раннього етапу Трипілля.

Уже з раннього етапу трипільцям були відомі не тільки одноповерхові споруди з горищем, але й двоповерхові, також із горищем. Перекриття обмазувалися глиною, як правило, з домішкою полову, що створювало рівну поверхню, глиняну долівку (робили її і на земляній підлозі, що є характерною рисою трипільської архітектури Подністров'я та Поділля). Долівку неодноразово ремонтували, наносячи тонкий шар глиняного

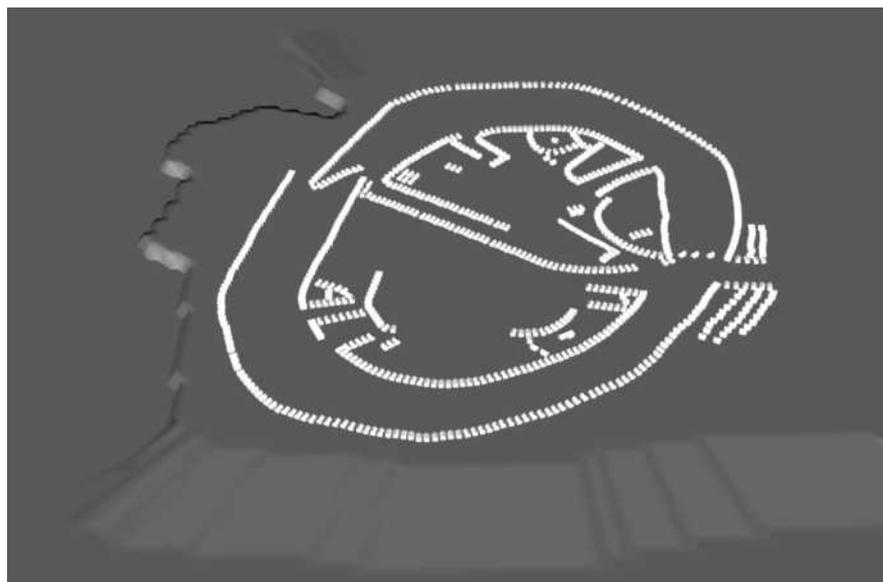
розчину, потім - фарбували вохрою (вогонь, ясна річ, під час ремонту не застосовували, хіба що для освітлення).

Інтер'єр жилого приміщення включав піч або відкрите вогнище (топили по-чорному, дим виходив у отвір, вирізаний у стелі), різноманітні лави з глини, вимостки, вмонтовані у глиняні корита кам'яні зернотерки. Вікна робили круглими, навколо них тех наносився певний геометричний орнамент. Поріг робили із глини, вхід було обведено складним геометричним орнаментом, який оберігав приміщення від проникнення ворожих сил.

Рис.1.90. Реконструкція трипільського житла за керамічною моделлю, знайденою на поселенні Коломиїщина II.

Якщо будівля була двоповерховою, жили на другому поверсі, де була піч, а перший використовували для господарчих цілей: зберігання припасів, утримання худоби тощо. Так утворювалися своєрідні житлово-господарчі комплекси, що виникли на ранньому періоді Трипільля. Крім житлово-господарчих комплексів з розкопок відомі виробничі комплекси - гончарні майстерні (Веселий Кут, Миропілля), кремнеобробні комплекси (Поливанів Яр), що розміщувалися поруч з житлами, або входили до них, як окремі приміщення.

Рис.1.91. Схематична реконструкція Поселення-протоміста Глибочок. Перша половина IV тис. до н.е (за даними магнітної зйомки)

Починаючи із раннього етапу відомі поселення, укріплені ровами та валами. Трипільські будівничі винайшли новий тип укріплень для поселень - гігантів, поєднуючи у єдине ціле двоповерхові житлово - господарчі комплекси. Будівлі розміщувалися паралельно одна одній(по довгій вісі) на відстані 1 - 1, 5 м,

з'єднувалися переходами на рівні другого поверху. Рештки таких укріплень досліджено в Майданецькому.

В мідному віці, в V - IV тисячоліттях до Христа було закладено підвалини архітектурної справи, які, без перебільшення, на тисячоліття визначили характер будівництва в Лісостепу. Трипільці будувати значні за розмірами і складні за конструкцією будівлі, в тому числі - двоповерхові, а також зводили різноманітні оборонні споруди. Спеціальних знань вимагало прив'язування до місцевості та планування складної забудови трипільських поселень - гігантів. Масштаби будівництва в Трипіллі вказують на зародження монументальної архітектури. Появу монументальної архітектури вчені схильні розглядати, як одну з ознак цивілізації. Населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури, опанувало різноманітні та ефективні прийоми домобудування, які дозволяли створювати надійні та зручні для проживання та ведення господарства житлово-господарчі комплекси, виробничі приміщення, культові та оборонні споруди. Було вироблено раціональні системи планування поселень різних типів, які перетворилися на традиційні. Високим досягненням було створення величезних поселень-протоміст.

У загальних рисах трипільська архітектура споріднена з архітектурою давніх землеробів Південно - Східної Європи (каркасно-стовпові конструкції, використання глини), носіями культур фракійського енеоліту, Лендель, Тисаполгар, Вінча та ін²⁰. На решті території України в VI - IV тис. до н. е. в архітектурі зберігалися риси неолітичної доби - легкої конструкції наземні або напівземлянкові житла, землянки відомі за розкопками поселень Дніпро - Донецької, Середньостогівської та ряду інших культур.

Поняття "архітектура", "зодчество" визначають, як мистецтво споруджувати будинки, інші споруди для обслуговування та забезпечення різноманітних потреб суспільства. Архітектура, як така, виникає на самих ранніх етапах розвитку людського суспільства. Монументальна архітектура (громадські споруди, монументи, настінні розписи тощо) вирізняється своєю величиною і значимістю художнього змісту, що знаходять вияв, як правило, у грандіозних, узагальнених формах. Монументальне мистецтво "працює" на популяризацію в широких масах значних суспільних та релігійних ідей, які лежать в основі монументальних споруд.

Наскільки ці визначення співпадають з матеріалами з розкопок трипільських поселень? Питання слушне, адже на перший погляд чи маємо ми право оцінювати, як монументальні, споруди, від яких до наших днів дійшли лише купи обпаленої глини з відбитками колотого дерева та сліди ям від стовпів? На нашу думку, певні підстави все ж таки є. Адже це був час, коли історія, чи точніше - праісторія багатьох мистецтв лише починалася, але цей початок був величним і вражаючим.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ 1.

Питання, пов'язані з вивченням трипільської архітектури розглядаються як в узагальнюючих, так і в спеціальних працях. До списку включено переважно спеціальні роботи, присвячені плануванню поселень та реконструкції будівель, написані в останні десятиліття. В них можна знайти посилання на праці з цих питань, написані в попередній період. Плани трипільських поселень за даними аерофотозйомки наведено в працях К.В. Шишкіна, геомагнітні плани - В. П. Дудкіна, М.М. Шмаглія, В.О Круца.

Питанням житлобудування, реконструкції та інтерпретації окремих житлово - господарчих комплексів присвячено праці Т.С. Пассек, Ю.Є. Кричевського, В.І. Мар-

²⁰ Lazarovici G., Magda Lazarovici The Neo – Eneolithic architecture in Banat, Transylvania and Moldavia //Recent researche in the prehistory of the Balkans. – Thessaloniki. – 2003. – P.369 – 486.

кевича, К.В. Зінковського, К.К. Черниш, О.В. Цвек, М.М. Шмаглія, В.О. Круца, Г.М. Бузян та О. О. Якубенко, М.Ю. Відейка.

****

Бузян Г. Н. Якубенко Е. А. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы. // Раннеземледельческие поселения - гиганты трипольской культуры на Украине. - К., 1990. — С. 58-64.

Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація.- К., 2002.

Давня історія України. – К., 1997. – Том 1. – С. 234–337.

Енциклопедія трипільської цивілізації.- К.:Укрполіграфмедіа, 2004. – Т.1. – Кн.1. – С.303-341.

Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця, 2001. – 184 с.

Зінковський К. В. До проблеми трипільського житлобудування. // Археологія, 1974. — Вип. 15. — С.13-22.

Зинковский К. В. 1982 Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры. // Археологические памятники Северо - Западного Причерноморья. — К., 1982. — С. 19-32.

Історія української культури.- К.:Наукова Думка, 2001.- Т.1. - С.156-160; 160-165.

Зинковский К. В. 1983 К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1983. — С.16 - 22.

Круц В. А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства. Раннеземледельческие поселения - гиганты трипольской культуры на Украине. - К., 1990. — С. 43-47.

Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследование 2001 г. /; ИА НАН Украины. – К., 2001. – 110 с.

Курінний П.П. Монументальні пам'ятки трипільської культури // ТКУ. – К., 1926. – Вип. 1. – С. 67–96. – Рез. фр.

Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии — Кишинев, 1981.

Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. // МИА №10. - М.-Л., 1949

Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки. // Археологія, 1985. — Вип. 52. — С. 72-77.

Шмаглій М. М. Відейко М. Ю Трипільські протоміста // Археологія, 1993. — N 3. — С. 52-63.

Цвек Е. В. Гончарное производство племен трипольской культуры. // Ремесло эпохи энеолита - бронзы на Украине. — Киев, 1994. — С. 55-95.

Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. //Энеолит СССР. — М. 1982. - С. 165-252.

Ellis L. The Cucuteni-Tripolye culture.A Study of Technology and origins of Complex Society// BAR International Series.– 1984. – 217.

Gusev S.A. Hausmodelle der Tripolje-Kultur // Praehistorische Zeitschrift. – 1995. – Bd. 70, heft 2. – S. 175–189.

Kozłowski L. Budowle kultury ceramiki malowanej w swielte badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach I Buczaczu. – Lwow: T.P.N.P., 1930.

Ovchinnykov E.V. Ritual models of stoves // Bibliotheca memoriae antiquitatis. – Piatra Neamt, 1996. – № 2. – S. 115–119.

Videiko M. Die Grosse Tripoll'e Culture Siedlungen auf Ukraine. // Eurasia Antiqua, 1996, N 1

Zbenovich V.G. The Tripolye culture: Centenary of Research//Journal of World Prehistory.- 1996. – 199–241.

*Вид на місце поселення трипільської культури між селами Долина і Щербанівка
Обухівського району.*

